

TAKÁCS ERZSÉBET

A későmodernitás francia koncepciói a hazai ifjúság-, oktatás-, családszociológiai kutatások tükrében¹

Jelen tanulmány a Modernizáció a rendszerváltozás utáni Magyarországon c. OTKA-kutatás részeredményét ismerteti. E kutatás célja a rendszerváltás utáni társadalmi folyamatok értelmezése a modernizáció perspektívájából. Előzetesen összegeztük azokat a modernizációelméleti igényel fellépő – itthon kevésbé ismert – angolszász és francia társadalomkoncepciókat, melyek segítségével az elmúlt húsz-huszonöt évben született hazai szociológiai kutatások eredményei a modernizáció perspektívájából újraértelmezhetőek (Rényi – Sik – Takács 2014). Az itt olvasható tanulmány a feldolgozott elméletek hazai kontextusban releváns aspektusaira koncentrálnak az ifjúság-, az oktatás- és a családszociológia vonatkozásában. Kiinduló problémaként az ifjúsági munkanélküliség, az iskoláztatási és munkavállalói gyakorlat radikális átalakulásának kérdéskörét határoztam meg. Arra voltam kíváncsi, hogy a nyugati elméletek megközelítései felől hogyan ragadható meg a fenti problémakör a rendelkezésre álló hazai empirikus vizsgálatok segítségével, a szocializáció különböző kereteit – család, iskola, munkahely, barátok – vizsgálva. Természetesen tudatában vagyok, hogy e tanulmány nem képes áttekinteni az elmúlt 25 év összes kutatását e három aldiszciplínára vonatkozóan. (Például számos kapcsolódó terület – devianciák, vallás, szabadidő, egészségpszociológia – nem, vagy csak érintőlegesen szerepel.) A felhasznált hazai kutatásokat elsősorban a kortárs nyugati szakirodalmat leginkább foglalkoztató tematikák – identitásépítés, sokrétű szocializáció, autonómia, szingularizáció, projekt-kapitalizmus, intézmények hanyatlása, szerepzavar, anómia, az egyén fragilizációja – mentén válogattam össze,² másodsorban próbáltam a hozzáférhető legfrissebb kutatási eredményeket felhasználni.

A család szocializációs közegének néhány változásáról

A rendszerváltozást követően a tömeges munkanélküliség sokszerűen érte a társadalmat.³ A rendszerváltozást megelőzően magától értetődő életút minta volt 18 éves korban befejezni az iskolai tanulmányokat, állást vállalni, előbb-utóbb családot alapítani, önálló, „felnőtt” életet élni. A 90-es évekre felnőtté váló nagy létszámú

---

¹ A tanulmány elkészítését az OTKA – K 105076 támogatta. Ezúton is köszönöm Fényes Hajnalkának és Somlai Péternek a kézirat kapcsán tett észrevételeiket.

² Ezekről részletesen Takács 2012, Rényi – Sik – Takács 2014.

³ A problémára sem az állam, sem az önkormányzatok nem készültek fel, a munkanélküliség kezelésére hivatott intézményrendszert például a probléma tömegessé válásával egy időben kezdték kialakítani (Laki 2006: 186).

korosztályokat ekkor kimondottan magas munkavállalási hajlandóság jellemezte (Laki 2006: 185-186).⁴ A családok egyáltalán nem voltak felkészülve az iskoláikat befejező, de elhelyezkedni nem tudó gyerekek – akár huzamosabb ideig tartó – eltartására, sőt, a szülőket is sújtó tömeges munkanélküliség miatt éppen hogy gyerekeik mielőbbi munkavállalását szorgalmazták. Ez azonban nem volt könnyű feladat: a 25–29 éves korcsoportba tartozó fiataloknak átlagosan a fele keresett már munkát hiába (az Ifjúság 2000 vizsgálat adatait idézi Laki 2006: 186).⁵ A korábban elterjedt és bevált iskolázási és munkavállalási gyakorlat folytatása így a legtöbbször akadályokba ütközött,⁶ s a keresőképes fiatalok parkoltatása nemcsak anyagilag, de pszichológiailag is váratlanul érte a családok többségét. Sem tapasztalataik, sem mintáik nem voltak a helyzet megoldására vagy áthidalására, s ezek a kifejezetten a külső körülményekből eredő generációs feszültségek a családokban szerepzavarokhoz, frusztrációkhoz, az autonóm cselekvési és döntési helyzetek beszűküléséhez is vezethettek. Nemcsak a fiatalok, hanem sokszor a középkorú szülők generációi is új életútmenták barkácsolására kényszerültek,⁷ s nemcsak maguknak az érintett fiataloknak, hanem a szüleiknek is szembesülniük kellett a korában természetesnek vett felnőtt lét mibenlétének megkérdőjelezésével. Hiszen hiába válik valaki jogilag nagykorúvá, ha nem képes a saját háztartás vitelét megalapozó anyagi függetlenség biztosítására, vagy önmagát felnőttként elfogadni, önállóan döntéseket hozni (Vaskovics 2000: 9). Ma pedig a 15-29 évesek európai fiatalok közül a magyarok gondolják legnagyobb mértékben, hogy azért nem tudnak időben elköltözni otthonról, mert anyagilag nem engedhetik meg maguknak (Király – Paksi 2012: 68): fiatalok 71 százaléka él a szüleiével, s az önálló háztartás lehetőségének az esélye 2008 óta csak romlott (Domokos 2013: 27.). Amennyiben a fenti kritériumokat tarjuk szem előtt, a közös fedél alól történő leválás sem jelent automatikus felnőtt státuszt, hiszen az anyagi-pénzügyi leválás 2004-ben például a fiatalok kevesebb, mint felére volt jellemző, miközben 29 százalékuk már szüleitől külön élt (Máder 2009: 113).⁸ Nem is beszélve az elköltöző, majd visszaköltöző fiatalokról. A szülői támogatás még a különköltözéssel is meghatározó marad, az új háztartások 80 százaléka kapott

⁴ A legutóbbi kutatás szerint rendkívül alacsony, 3 százalék azoknak a fiataloknak az aránya, akik tanulás vagy GYED mellett vállalnak munkát (a tendencia 2008 óta csökkenő, Gázsó 2013: 129-130.). Jelenleg a teljes 15-29 éves korosztály 41 százaléka kizárólag tanulmányaira koncentrál, míg közel ugyanennyien dolgoznak (38 százalék), a maradék nem tanuló és nem dolgozó fiatalok aránya 19 százalék. A megkérdezettek többsége (58 százalék) annak ellenére sem keres munkát, hogy nem dolgozik (Székely 2014: 21). Megközelítés kérdése, hogy mindezt posztadoleszcens viselkedésként vagy a lehetőségek racionális felméréseként interpretáljuk.

⁵ Az Ifjúság 2012 kutatás szerint a nem tanuló ifjúság körében 42 százalék azok aránya, akik életük során már voltak munkanélküliek (Gázsó 2013: 147, 6. tábla), a munkát vállaló fiatalok jó része pedig csak átmenetileg képes megkapaszkodni a munkaerőpiacon (Laki 2011: 121). A magyar fiatalok európai viszonylatban is kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetéről lásd például Király – Paksi (2012: 62).

⁶ „A szülők zöme az államszocializmusban bevett módon a fiúknál szakmunkás-bizonyítványban, a lányoknál szakközépiskolában gondolkodott” (Laki 2006: 186).

⁷ Magyarországon is egyre kevésbé van értelme az életüteseményekből standardbiográfiát összeállítani, mivel azok egyre kevesebb fiatalra illenek (Lásd: Kabai 2006, 2007, Somlai 2007).

⁸ Ez a kutatás hívja fel arra is a figyelmet, hogy a fiatalok 29 százaléka jóllehet dolgozik, még a szüleiével él (Máder 2009: 114).

továbbra is pénzbeli segítséget, és a két háztartás közötti kommunikáció is kifejezetten intenzív maradt (Kacsuk 2004, idézi Somlai 2007: 38). A 2000-es évek közepén önálló egzisztenciával és önálló háztartással a fiatalok 20 százaléka rendelkezett (Máder 2009: 113-114).

A felnőtté válás ismérvei egyre nehezebben határozhatóak meg, a korábban természetesnek vett életút állomások szét-, vagy éppen összeesnek: gondoljunk például a tanulás-munkavállalás-családalapítás időben mindjobban összegabalyodó, esetleges alakulására.⁹ Kérdés, hogy a fenti – általában Vaskovics László nevéhez kötött – ismérvek problematikussá válásával milyen kritériumok alapján határozható meg az érett (felnőtt) személyiség? A francia ifjúság- és családszociológiai szakirodalomban többen is arra a következtetésre jutnak, hogy talán nincs is értelme ilyen demarkációnak, mivel nem is létezik „koherens, egységes énként” felfogható egyén (Lahire 1998, 2012, Kaufmann 2001).

E probléma megoldására tett kísérletet a legutóbbi nagymintás Ifjúság kutatás adatainak felhasználásával Nagy Ádám (Nagy 2013). Nagy különböző ismérvek alapján biológiai, pszichés és társadalmi érettség kategóriákat állított össze. A biológiai érettséget a szexuális élet megkezdése jelentette, a pszichés érettséget az alábbiak: élete fontos kérdéseiben önállóan dönt, konkrét tervei vannak a jövőre nézve, mindig számol a döntései lehetséges következményeivel, és felnőttnek érzi magát. A társadalmi érettség tekintetében a családi állapot számít (független-e vagy együtt él házastársával/élettársával), a saját gyermek (nincsen avagy van) és önálló háztartásban él-e (együtt él szüleivel/nevelőszüleivel/nagyszüleivel, vagy önálló háztartásban él) (Nagy 2013: 43-46.). Adatai a következők:

1. számú ábra:

	biológiai érettség	pszichés érettség	társadalmi érettség
15-19 évesek	50%	30%	9%
20-24 évesek	93%	59%	28%
25-29 évesek	97%	69%	63%

Forrás: Nagy 2013: 46.¹⁰

⁹ Különösen igaz ez családalapítás felnőtté válás-kritériumára. A házasság és a gyermekvállalás mint a felnőtt lét egyik meghatározó eleme a nyugati szakirodalomban már a 80-as években kérdésessé vált. Hazánkban ma a lakosság több mint 70 százaléka véli úgy, hogy a szülővé válás nem lényeges szempont a felnőtté váláshoz (szemben a legtöbb poszt-szocialista ország lakóinak vélekedésével) (Paksi – Szalma 2009: 100). A korai gyermekvállalást ma elsősorban „a szegényes gazdasági erőforrásokkal és bizonytalan munkahelyi kilátásokkal rendelkező nők” választásaként tartja számon a szakirodalom, szemben az iskolázottabb nők gyermekvállalást halasztó magatartásával (például Róbert – Bukodi 2005: 211, Hollós – Bernardi 2009). A bizonytalanság és a munka átalakuló világának gyermekvállalásra és a családi életre tett – a későmodernitás szociológiai szakirodalmában tárgyalt – hazai hatásáról egy későbbi tanulmányban részletesen írok.

¹⁰ A 15-29 éves korosztály 81 százaléka tehát biológiailag, 54 százaléka pszichológiailag, 35 százaléka pedig szociológiailag is érett (Nagy 2013: 45).

Látható, hogy mind a Vaskovics-tanulmányban használt (Vaskovics 2000), mind a fenti érettség/felnőtség definíció egyre több szubjektíven értelmezhető (pszichológiai) kritériumot tartalmaz.¹¹ Kinek mit jelent vajon az önálló döntéshozás? Mit jelentenek ma a konkrét tervek? Milyen jövőre nézve?¹² Tegyük hozzá, hogy az említett kutatások a fiatalok önbevallásán alapuló adatfelvételek. Ezt azért tartom fontosnak megjegyezni, mivel az autonómia (igénye) nemcsak ilyen-olyan definiálási kísérlet szempontjából jelentős, hanem a későmodern szociológiai szakirodalom meghatározó kulcsfogalma. Számos kutatásból ugyanis úgy tűnik, hogy a hazai fiatalok – kényszerűség vagy egészséges öntudat okán – egyre számosabb és egyre meghatározóbb kérdésekben döntenek önmaguk.

Az iskola szocializációs közegének néhány változásáról

„Magyar sajátosságnak tekinthető, hogy az emberek a nevelésen belül kitüntetett szerepet tulajdonítanak az iskolának” – írja Szabó Ildikó egy tanulmányában (Szabó 1999). Egy 1996-os vizsgálatra hivatkozva megállapítja, hogy megkérdezettek több mint fele szerint a fiatalok személyes és társadalmi fejlődésében az iskolának és a családnak ugyanakkora felelőssége van, további 28 százalékuk pedig az iskola nagyobb felelősségét tartaná kívánatosnak.¹³ E kutatás szerint a tanárok a barátoknak és a tévének tulajdonítják a legnagyobb befolyásoló erőt, s valamivel kisebbnek látják az iskola szerepét, mint a szülők. Számukra a legfőbb szocializációs tényezőt jelentő barátok után a család következik, s csak legvégül az iskola. Szabó szerint „az, hogy [a tanárok] az iskola szerepét kisebbnek látják, finoman jelzi, hogy ez a szerep nem látszik egyformának «kívülről» és «belülről», és hogy ez adott esetben feszültségek forrása lehet”. Az is világosan kiderül, hogy „Magyarországon nem alakultak ki világosan a család és az iskola közötti munkamegosztás szabályai. A társadalom hajlamos az iskola szerepének túlértékelésére a tanulók személyiségének formálásában, amelyet az iskola megszemélyesítői, a tanárok megpróbálnak hárítani” (uo.). Más, frissebb kutatások is arra mutatnak rá, hogy leginkább az iskola feladata (lehetne) az elégtelen családi szocializáció korrekciója (Balázs – Kocsis – Vágó 2011). A lakosság elsősorban a tisztességre, erkölcsre nevelést és egy jó szakma elsajátíttatását tartja az

¹¹ A biológiai és pszichológiai sajátosságokra, illetve a társadalmi hatásokra épülő definíciókat például egyre gyakrabban közelítik meg az önmagunkért, illetve a másokért történő felelősség(vállalás) irányából is, mely egyszerre jelenti a döntéshozatalt és a döntésekkel járó felelőségek számbavételét (Nagy 2010a). (Érdekes adalék, hogy egy ifjúságszociológiai konferencián a fiatalok identitását tárgyaló munkacsoportban összeülő mintegy 20 ifjúsági szakember is a felelősségvállalást és az önálló döntéshozatalt jelölte meg a felnőtté válás kritériumaként. Összebeszélünk. Ifjúságügyi kongresszus, 2014. október 30-31.)

¹² A kritériumokkal szemben számos további kérdés felvethető: például a látogató partnerkapcsolatban élők társadalmilag érettnak vagy éretlennek számítanak? (Magyarországon mintegy félmillió ember él LAT-kapcsolatban, ezek 2/3-a szüleivel él. Lásd Kapitány 2012). A tanulmánynak azonban nem célja semmilyen definíciós kísérlet bírálata, hiszen mindenki tisztában van folyékony modernitásunk gyorsan változó állapotában kereteket kijelölő próbálkozások nehézségeivel.

¹³ Az érettségivel nem rendelkezők és – meglepő módon – a konzervatív pártok hívei hárították a legnagyobb felelősséget az iskolára, a legkisebbet pedig a diplomások (Marián 1997).

iskola legfontosabb feladatainak (Lannert 2012: 28). A pedagógusok által is fontosnak tartott feladatok az anyanyelv megfelelő elsajátítása és a tisztességre, erkölcsre nevelés. Ugyanakkor a tanárok előrébb rangsorolják az iskola feladatai közt a gondolkodás és az értelem fejlesztését, a tanulás tanítását, az egyéni képességek fejlesztését, a másokkal való együttműködésre nevelést és a szeretetteljes bánásmódot (Lannert 2012: 27), de a lakossághoz képest kevésbé tartják az iskola feladatainak a szexuális nevelést, a versenyszellem erősítését, mint ahogy a politikai, állampolgári nevelés terén is látványosan kivonulnának az iskola terepéről (Lannert 2012: 28-29).¹⁴ Szabó szerint további vizsgálatokra lenne szükség az iskola iránti túlzott elvárások feltárására, mivel csak sejteni lehet, hogy ezt az egzisztenciális kényszerek következtében túlzottan leterhelt és szabadidőhiánnyal küzdő családok átalakulása, illetve a rendszerváltozást követő értékváltozások feldolgozatlansága váltotta ki.¹⁵

Úgy tűnik, hogy a magyar iskolák nem felelnek meg a társadalmi elvárásoknak, hiszen az oktatás megítélése 2002 óta folyamatosan romlik.¹⁶ A legfrissebb vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a rendszerváltás óta még soha nem volt ilyen negatív az oktatás színvonalának a megítélése: lakosság egyötöde tartja azt rossznak vagy nagyon rossznak (Lannert 2012). Szakértők azonban úgy vélik, hogy „az adatok mögött elsősorban nem az oktatás színvonalának változását, mint inkább a közintézmények iránti általános elégedetlenséget, bizalmatlanságot feltételezhetjük”, illetve 2009-re jelentősen felerősödő változás iránti szükségletet (Török – Szekszárdi – Mayer 2011). A társadalom egészére jellemző rossz közérzet és a kutatási adatokkal is alátámasztott súlyos bizalomhiány az oktatási intézményeket sem kímélte: ezek számos tekintetben egyre kedvezőtlenebb társadalmi környezetben végezheték munkájukat.¹⁷ A kutatás arra is rámutat, hogy az iskolák egy részében a tanároknak már olyan „komoly – korábban szinte csak a felnőtt-társadalomban létező – devianciákkal kell számolniuk, amelyek kezelhetetlensége és kezeletlensége komoly akadályt jelenthet a minőségi oktatásra törekvés terén” (Mayer 2009).

Kérdés persze, hogy a hazai társadalom mikor tart sikeresnek egy oktatási intézményt? Milyen elvárásokat támasztanak a diákok és a szülők egy-egy iskolai intézmény vonatkozásában?

Az iskolával szemben támasztott egyre növekvő mértékű társadalmi elvárás nemcsak a diákok általában vett szocializációja, hanem a magasabb végzettség megszerzése, s a sikeres, versenyképes életpálya megalapozásában jelennek meg.¹⁸ E tekintetben az elvárások és a valóság ütközése különösen szembetűnő a szakképzések tekintetében:

¹⁴ A tanárok versenyhez való viszonya kifejezetten negatív (Fülöp 2009); a politikai, állampolgári nevelés negligálásáról lásd Csákó 2004, 2009, Csákó et al. 2010). A vallásos nevelést sem a lakosság, sem a pedagógusok nem tartják az iskola fontos feladatai közt számon (Lannert 2012: 29).

¹⁵ A felsoroláshoz az immár konkrét kutatásokkal is alátámasztott anómikus közhangulatot is hozzátehetjük (például Spéder – Paksi – Elekes 1998, Tóth 2009, Székely et al. 2012, Ságvári 2012).

¹⁶ Az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet által 1990 és 2009 között végzett lakossági felmérések adatai (Török – Szekszárdi – Mayer 2011) és Lannert Judit kutatása (Lannert 2012) alapján.

¹⁷ Az általános közérzetet érzékeltető több gazdasági (pl. a munkanélküliségi) és humán fejlettségi indexet (HDI) nézve 2005-től romlás vagy stagnálás tapasztalható (Lannert 2012).

¹⁸ A diploma önmagában bérelőnyt jelent, függetlenül attól, hogy a végzettségnek megfelelő vagy attól lényegesen eltérő területen helyezkedik el a munkavállaló (Kertesi-Köllő 2006, Róbert 2010).

leértékelődtek bizonyos, korábban tömegeket érintő iskolai bizonyítványok és ismeretek – például a szakmunkásképzés –, ugyanakkor a fiatalok jó része kerül még mindig a munkaerőpiacon már eladhatatlan vagy legalábbis nehezen eladható végzettséget adó iskolatípusba. Ezek a – többségükben – szakmunkásképző iskolák már nem tudnak az általuk támasztott elvárásoknak megfelelni: „jószerivel munkanélkülieket képeznek”. Ez azzal a következménnyel járt, hogy ez az iskola „egyfajta «reményvesztettség» szocializálta az érintett fiatalokat” (Laki 2006: 194).¹⁹ A sikeres pályaválasztás reményében a diákok szülei (és növekvő mértékben maguk a diákok is) egyre több erőfeszítést tesznek az iskolai oktatás hiányosságainak bepótlására. Ezt különórák keretei között, mintegy „második iskolában” igyekeznek megtenni. Ezt „a tanulók mintegy 60 százalékát érintő különórák rendszerét az alapiskolai oktatás súlyos funkciózavaraként értelmezhetjük” (Gazsó 2006: 213, lásd még Kiss 2011).²⁰ Az oktatás egyre fokozottabb piacosodása azzal jár, hogy például a felsőoktatás költségterítéses oktatásába az anyagi erőforrásokkal rendelkező szülők viszonylag könnyen bejuttathatják az elvárt tudásnál kevesebbel rendelkező gyermekeiket (uo.).²¹

Mielőtt rátérnénk a pályaválasztásnak és a foglalkozásválasztásnak a fiatalok szocializációjában betöltött szerepére, röviden ejtsünk szót az iskola ismeretátadó, képességfejlesztő szerepéről is.

Csákó Mihály tanulmányából az derül ki, hogy a kutatása során megkérdezett középiskolásoknak a negyede-fele – megvénként eltérően – érezte úgy, hogy nem kapott számára fontos társadalmi ismereteket egyik tantárgy tanulása során sem: akár mert semmiféle társadalmi ismeretet ők maguk nem tartottak fontosnak, akár mert a fontosnak tartott ismereteiket nem a tanórákon szerezték (Csákó 2011: 105-106.).²²

¹⁹ Érdekes fejlemény, hogy a legutóbbi adatok szerint a lakosság véleménye az általános iskola utáni továbbtanulás irányáról a korábbiakban mért adatokhoz képest jelentősen megváltozott: még soha ilyen nagy arányban nem gondolták, hogy érdemes szakmunkásképzőben továbbtanulni. Ugyanakkor az érettségit adó formák népszerűsége csökkenni látszik (Lannert 2012: 40). (A szakképzésből lemorzsolódó fiatalokról lásd Mártonfi 2008 és Fehérvári – Martonfi – Török 2008, valamint az elsősorban az alsóbb társadalmi csoportok tagjaira jellemző önkirekesztés és önszelekció jelenségéhez Róbert 2000, Nyüsti 2012, 2013.)

²⁰ Az iskolai sikertelenség komplex problémakörére jelen keretek között csak utalásszerűen tudok kitérni. A diákok 10 százalékát is érintő predesztinált iskolai kudarc az iskolázási esélyegyenlőtlenségek szélsőséges formája: „az iskolai életút első lépcsőfokán az alacsony iskolázottságú társadalmi csoportok gyermekeinek 15–30 százaléka, a roma tanulóknak pedig több mint fele rendszerint olyan kudarcot szenved, amely eleve marginalizált társadalmi helyzetet, esetleg életre szóló munkanélküliséget vagy eltartottságot determinál.” (Gazsó 2006: 213) A nyolcvanas évektől kezdve hangsúlyozzák szociológusok, hogy Magyarországon megkülönböztetetten nehéz feladattal kell(ene) az általános iskolának megbirkóznia, mivel a tanulók csaknem kétértedre alacsony iskolázottságú és egyéb szempontból is kedvezőtlen szociokulturális környezetből érkeznek. „Ez a szociológiai háttere annak, hogy a szóban forgó tanulók jelentős része funkcionális analfabétaként fejezi be az általános iskolát. Mértékadó vizsgálatok igazolják, hogy az általános iskola jórészt képtelen az átlagtól lemaradó, a többiekénél lassabban fejlődő gyermekek felzárkóztatására.” (Uott.)

²¹ Gazsó Ferenc adatai szerint a 2000-es évek közepén a már a hazai felsőoktatás hallgatóinak a fele jutott be a felsőoktatásba az anyagi előnyök átváltásával (Gazsó 2006: 222).

²² A kutató szerint ez csak másodsorban jelenti iskolai szocializáció deficitjét, elsősorban a magyar társadalom általános szocializációs deficitjéről van szó (Csákó 2011: 106.)

Abból a tényből, hogy a középiskolások negyede egyáltalán nem észleli társadalmi-politikai ismeretek forrásának az iskoláját, Csáki nem azt a következtetést vonja le, hogy ezek a tanulók semmit sem tanulnak e téren az iskolában, hanem azt, hogy amit megtanulnak, arról nem ismerik fel, hogy ma is releváns tudás (Csáki 2011: 107.).

Az iskolák képességfejlesztő hatékonyságát legrövidebben talán a PISA-mutatók fő hazai tendenciáinak bemutatásával tudom érzékeltetni.

Az ezredfordulót követő vizsgálatokból kitetszik, hogy a magyar tanulók a nemzetközi összehasonlításban természettudományból a középmezőnyben helyezkednek el, de matematikából már a nemzetközi átlag alatt, a szövegértés terén pedig mindig az utolsó harmadban teljesítenek,²³ s ezen a területen semmilyen elmozdulást nem történik (Balácsi 2011). Sőt, a legutóbbi, 2012-es mérésre minden hazai eredmény romlott, és sem a nyomtatott, sem a digitális tesztekben nem éri el a magyar tanulók teljesítménye az OECD-átlagot egyik mérési területen sem (Balácsi 2013: 75.). Konkrétumokra lefordítva ez azt jelenti, hogy a magyar diákok egyharmada nem, vagy csak nagyon kevésbé rendelkezik a mindennapokban eligazodáshoz szükséges legalapvetőbb készségekkel. Szövegértés tekintetében például a hazai diákok a szoros és pontos olvasásban a legügyesebbek, nehezebben megy a szövegektől eltávolodást igénylő feladatok végrehajtása: az ítéletek alkotása és a saját tapasztalatokkal való összekapcsolás (PISA 2010: 23). Ez azt jelenti, hogy a még mindig a nagymértékben a magolást és a lexikális ismeretek elsajátítását preferáló hazai oktatási rendszer nem, vagy kevésbé képes felkészíteni a diákokat az önálló problémamegoldásra.²⁴

Az iskola ismeretátadó funkcióján túltekintve, Szabó Ildikó kutatása összegzésében azt is megjegyzi, hogy „bizonyos érzelmi sivárság jellemzi azokat az elképzeléseket, amelyek a gyerekek iskolázásához kapcsolódnak a közgondolkozásban. Fontosabbnak tartják, hogy a gyerekek tisztelettudóak legyenek, mint azt, hogy kiegyensúlyozottak vagy éppen magabiztosak. Sem a társadalmi környezet, sem maguk a tanárok nem tartják fontosnak az iskolában a játékot [...] és a szeretetteljes bánásmód is viszonylag háttérbe szorult az iskola iránti elvárások sorában.” (Szabó 1999). Maguk a diákok – egy nemzetközi vizsgálat szerint – más országokkal összevetve rendkívül kis számban tartják magukat jó vagy nagyon jó teljesítményűnek. Mivel a diákok önértékelése nem kis mértékben a tanároktól is függ, nem meglepő, hogy a kutatások arra hívták fel a figyelmet: Magyarországon a tanári értékelési stílusok nagyon kis mértékben támogató jellegűek (Török – Szekszárdi – Mayer 2011).

Az iskola fő feladata ezek szerint a munkára, jövődi foglalkozásra felkészítés,²⁵ mely munkához a magyarok leginkább az instrumentális értékeket, a megélhetéshez, anyagi javak megszerzéséhez kapcsolható értékeket kötik (Medgyesi és Róbert 2002, Tóth 2001). A foglalkozásválasztás során mind a szülők, mind a diákok elsősorban egy

²³ A természettudományos tárgyak elavult szellemű és unalmas iskolai oktatása különösen nagy gond, melynek egyenes következménye a matematikai, műszaki és természettudományos karriernek népszerűtlensége (Kurkó 2008, Fábri 2008, Réti 2011).

²⁴ Most nem tárgyaljuk PISA-tesztek negatív magyar sajátosságait: az iskolák közötti hatalmas teljesítménybeli különbségeket, iskolai teljesítmény meghatározottságát az ún. családi háttér index függvényében, a magyar iskolarendszer szegregáltságát (ehhez lásd Lannert 2008, 2012).

²⁵ A munkára felkészítés nemcsak az iskola, hanem a család egyik legfontosabb feladata is. Tóth Olga mutatott rá erre a családok értékátadásáról írt, klasszikussá váló tanulmányában (Tóth 2001: 453).

biztos keresettel kecsegtető a piacképes diploma megszerzésének esélyét mérlegelik. A felsőoktatásba jelentkező diákok választási szempontjainak sorrendjében ezt szorososan követik a viszonylagos önálló életvitelt segítő hallgatói juttatások (Jancsák – Polgár, 2010).²⁶

Több kutatás is arra hívja fel a figyelmet, hogy a pályaválasztás egyre nagyobb mértékben a fiatalok önálló döntése.²⁷ Ez egyfelől az autonómiának a magyar társadalomban is többé-kevésbé normává alakuló szerepével magyarázható (Ehrenberg 1995), másfelől döntéskényszerrel: a szülők – és különösen a tanárok – nehezen tudnak segíteni a diákoknak a foglalkozások vagy egy szak kiválasztásában, vagy mert elavult ismereteik vannak, vagy mert nem képesek követni a folyamatosan változó oktatáspolitikai változásokat. Arra vonatkozóan is lehet adatokat találni, hogy az alacsonyabban iskolázott szülők kevésbé vesznek részt a tanulók középfokú továbbtanulási döntésének formálásában, egyrészt mivel nem tudnak biztos szakmát ajánlani gyerekeknek, másrészt a családi szokások alapján korábban adják át az önálló döntés felelősségét gyermekeiknek, mint a magasabban iskolázottak szülők (Török, 2008; Szabó–Bauer, 2009, Singly 2006).

Egyre több szerző gondolja úgy, hogy a fiatalok szakmaválasztásában egy „tudatos fogyasztói szerep” erősödik fel (Jancsák – Polgár: 2010, Somlai – Bognár – Tóth – Kabai 2007). Interpretáljuk bár e tendenciát akár a fiatalok autonómiájának jeleként, akár „a generáció immunválasznak a társadalmi válság jelenségeire” (Jancsák – Polgár: 2010: 28, lásd még Kopp – Skrabski 2008), nem látom általánosíthatónak a fiatalokra nézve. Miközben az egyik kutatás azt szögezi le, hogy „a válaszok megoszlásából jól látszik, hogy a «mindegy hogy mit, csak tanuljak» értékorientáció már a múlté” (Jancsák – Polgár: 2010: 27), a másik a továbbtanulási tervek elmúlt négy évben tapasztalt drasztikus csökkenéséről ír (Nyüsti 2013: 94). Lannert Judit a szülők továbbtanulás iránti attitűdjében mért meglepő fordulatot: „jelentősen megnőtt azok aránya, akik szerint nincs jelentősége annak, hogy milyen iskolában tanul a gyerek” (Lannert 2012: 40-41.). Az Ifjúság 2012 adatai pedig jelentős elbizonytalanodást

²⁶ Jancsák Csaba és Polgár Zsuzsanna 22 tételes szempontrendszer alapján vizsgálták a választási szempontokat kérdőíves felmérés segítségével, mind diákok, mind tanáraik megkérdezésével. E két adatsort összevetve azt emelik ki, hogy „a fiataloknál első helyen álló tényező, a «piacképes diploma» a tanári rangsorban harmadik helyen áll, a fiatalok listáján másodikként szereplő «hallgatói juttatások» tényezőként a tanároknál csak a tizenharmadik” (Jancsák – Polgár, 2010, 29. o.). Kiss Paszkál tanulmánya szerint a már a felsőoktatásban tanulók számára a pálya kiválasztásánál legfontosabb az érdeklődés, amit a további tanulmányokkal és a könnyebb elhelyezkedéssel kapcsolatos szempontok követnek. Kiss nagy különbségeket talált abban, hogy az egyetemet végzettek a jó presztízsű iskolát, pályát választottak, ami egyben az érdeklődésüknek is megfelelt, míg a főiskolások sokkal inkább a „mindenáron” való továbbtanulásra utaló olyan iskolákat, pályát választottak, ahova könnyű a bejutás. A szerző szerint ez arra utal, hogy „a továbbtanulással kapcsolatban egy sikerorientált, a felsőoktatásban is a minőséget kereső és egy, a felsőfokú végzettséget magát célként kitűző attitűd keveredik, ebben hangsúlyeltolódások is mutatkoztak a főiskolai és az egyetemi végzettséggel rendelkező fiatal felnőttek között.” (Kiss 2011: 91.)

²⁷ Tóth Olga 2001-es írásában kételkedve fogadta el a szülők állítását, miszerint az esetek felében a gyerekeik döntenek a továbbtanulásról (Tóth 2001). Az utóbbi évek számos vizsgálata azt mutatja, hogy a diákok egyre gyakrabban választják ki maguk a továbbtanulás irányát, akár közép-, akár felsőfokon. (Máder 2009, Jancsák – Polgár 2010, Takács – Vicsek – Pál 2013)

mutatnak a (tovább)tanulási terveket illetően: míg korábban csupán minden negyedik 15-29 éves fiatal volt bizonytalan a továbbtanulásában, addig 2012-ben legalább minden harmadik (Székely 2014: 21).

Mindezek nyomán többféle következtetés is levonható. Egyfelől a fiatalok egy része egyre tudatosabban – vélhetően egyre több erőfeszítéssel – igyekszik biztosnak/jól fizetőnek tartott szakmát/szakot választani. Másfelől egyre többen számolnak le a felsőoktatásban szerezhető képzések, a „diploma” azonnali egzisztenciát biztosító illúziójával. Harmadrészt egyes társadalmi csoportok fiataljai számára a továbbtanulás egyáltalán nem tud alternatívaként megjelenni. Nyilvánvaló, hogy az állam visszavonulása az oktatás területéről nem csupán az államtalanítás és a demokratizálódás várt folyamatait indította el (Laki 2006: 199), hanem a későmodernítésra egyébként is általánosan jellemző intézményi válságot mélyítette el. Látható, hogy miközben az iskola feladatait illetően a rendszerváltozást követően egyre sokasodtak az elvárások, látványos bizalomvesztés is bekövetkezett. Elgondoltató, hogy az oktatás intézményeit is elérő, a gazdasági-politikai rendszerrel kapcsolatos általános, rendszerszintű elégedetlenség különösen a fiatalok körében magas, miközben a világ más tájain az elégedetlenség az életkor növekedésével erősödik (Tóth István 2009).

Az intézmények válságának a magyar helyzetre is alkalmazható társadalomelméleti magyarázata François Dubet elmélete az intézményes program hanyatlásáról (Dubet 2002, Takács 2012: 16-17, Rényi – Sik – Takács 2014), valamint Giddens teóriája szakértői tudás státuszának megingásáról (Giddens 1990, 2013, Sik 2013, Rényi – Sik – Takács 2014). Dubet szerint az egyéneket szocializáló, s a társadalom koherenciáját is biztosító „intézményes program” napjainkban hanyatlóban van. Az intézményes program lényege, hogy az egyének szocializálását az erre a feladatra szakavatott és elhivatott szakmabeliek végzik, akiknek professzionális tevékenysége a szocializált, egyszersmind autonóm szubjektum létrehozására irányul. E koncepció szerint a tanítók, tanárok, ápolók, szociális munkások, mediátorok, felnőttoktatók feladata egyszerre konform és kritikára képes individuumok kialakítása. Ez a paradox törekvés ma feszültséget szül a szocializáció és az autonomizáció között. Az egyén autenticitása manapság egyfelől az autoritások – legyen ez akár tanári, akár szülői – megkérdőjelezéséhez vezet, másfelől az intézményes programhoz csatlakozóktól megkövetelt fegyelem, odaadás, elhivatottság megingásához is. Ezek a szakmák alapjaikban rendülnek meg, ahogyan képviselőik szembesülnek a megváltozott körülményekkel, és képviselőik e folyamat során maguk is átalakulnak. Az intézményi program kezdetben univerzálisként felfogott értékei – gondoskodás, egyenlőség, tudományos haladás – már nem képezik az intézményes program alapját, legjobb esetben is inkább csak egy funkcionális szerep betöltéseként jelennek meg. Mindezek a tendenciák nehezen férnek össze az intézmények hagyományos működésével. Az intézmények tevékenységüket immár nem a hatékonyság, az igazságosság vagy az autenticitás kritériumaira alapozzák. Ez egyfelől morális dilemmák folyamatos felvetődésével jár az eljárásokra vonatkozóan, másfelől átalakítja a népesség bizonyos kategóriáival kialakított kapcsolatokat. Az intézményes program hanyatlásával bizonyos hatalmi, alárendeltségi viszonyok is fellazulnak – lásd a tanár-diák, orvos-

beteg, szociális munkás-kliens közötti egyenlőtlen vagy akár kiszolgáltatott helyzetet –, ugyanakkor ezzel párhuzamosan az uralom és a kontroll új formái jelennek meg. Amennyiben az intézményi program hanyatlása a késő modernitás sajátossága, úgy a belőle eredeztethető patológiák is a későmodernitás szülöttei: a bizalomvesztés, a szerepzavar, az állandó igazolási kényszer.

Giddens elmélete szerint a késő modernitásban megrendült a társadalmi hierarchiák szervezőelvévé vált szakértői tudásban való hit, az ebbe vetett bizalom.²⁸ Ez a bizalomvesztés a szakértői tudásra épülő intézményeket is átalakította. Míg korábban a szakértői tudás nem szorult igazolásra, addig a késő modernitásban azt a laikusok számára is hozzáférhetővé kell tenni, azaz a cselekvőkkel interakcióra lépő, rugalmas, reflexív intézményekké kell alakulniuk. A reflexív, azaz a társadalmi élet körülményeiről szerzett tudást felhasználó intézmények az általános, és ennek megfelelően merev intézkedések helyett, egyénre szabott, rugalmas megoldások keresését teszi lehetővé (Rényi – Sik – Takács 2014). Csakis ezek a reflexív váló intézmények képesek a szakértői tudással szembeni bizalmi deficit kezelésére (Giddens 1990, Sik 2013b).

Az intézményi program hanyatlását, valamint az intézmények kényszerű reflexív válását hazai kontextusban a nevelési tanácsadók és a szakértői bizottságok átalakulásán keresztül szemléltetem, köszönhetően Kende Anna feltáró kutatásainak (Kende 2008a, 2008b).

A nevelési tanácsadók az elmúlt évek oktatáspolitikai döntéseinek következtében szakmai tekintéllyel és hatalmi pozícióval, ugyanakkor – és ebből adódóan – emancipációs, segítő funkcióval bíró intézményből fokozatosan a gyerekeket különböző kategóriákba soroló, szakmai tekintélyük és egyben kvázi hatósági szerepkörüket elvesztő kiszolgáló intézménnyé váltak. A szakértői bizottságok pedig gyerekek sorsát irányító intézményből kiszolgáló, segítő szerepet hangsúlyozó intézménnyé váltak. Ezek a szerepváltozások mindkét intézmény esetében komoly konfliktusokkal járnak mind az iskolákkal, mind a szülőkkel együttműködés terén,²⁹ miközben ez utóbbiak megváltozott attitűdjeivel és elvárásaival is lépést próbálnak tartani. A szerző meglátása szerint tulajdonképpen ma mindkét intézmény működési módszere, sőt létjogosultsága veszélyben van. „Az intézmények hatósági – normalizáló jellege – lecsökkent, hogy mind a vizsgálatok elvégzéséhez, mind a vizsgálat alapján megfogalmazott következtetésekhez a szülő hozzájárulását és egyetértését kell kérni. A jogszabály a döntés jogkörét többnyire és bizonyos határok között a szülőre ruházza, a pedagógiai szakszolgálatok ehhez valóban csak szolgáltatást nyújtanak.” (Kende 2008a:

²⁸ A folyamatot jelen keretek között nem mutatom be, lásd Giddens 1990, 2013, Sik 2013, Rényi – Sik – Takács 2014.

²⁹ A problémát tovább nehezítette az említett intézmények öndefiníciós válsága is, amelyhez a szakmai oldalról érkező kritikák is hozzájárultak – elsősorban a különböző társadalmi háttérű gyerekek iskolai elhelyezése kapcsán (Loss 2000, Andor 2001, Havas – Kemény és Liskó 2002, Kende – Neményi 2005, idézi Kende 2008a: 346.). Itt jegyzem meg, hogy jelen tanulmányban a leszakadó vagy tartósan leszakadt rétegek fiataljainak élethelyzete nem képzí külön alfejezet vagy megközelítés tárgyát, külön nem térek ki sem a mélyszegénységben élő, sem a cigány fiatalokra jellemző speciális problémákra és szempontokra. Ez utóbbi az elemzés nyilvánvaló hiányossága, melyet más keretek között tervezek bemutatni.

350.) Tovább árnyalja a képet az állami feladatvállalás mellett, profitorientáltan működő szakmai szolgáltatást nyújtó központok megjelenése, melyek átstrukturálták a gyerekek fejlesztésével kapcsolatos lehetőségeket és igényeket, új kihívások elé állítva a pedagógiai szakszolgálatokat és fenntartóit. A kapcsolatok nehézkessége, időnként konfliktusossága az állandó szerep- és öndefiníció változásokkal, a szakmai tekintélyt is megkérdőjelező tudományos kritikákkal is összefügg, másfelől az intézmények körül megváltozott szélesebb társadalmi kontextussal.³⁰ Giddens úgy véli, hogy napjainkban a szakértelem decentralizált volta ellenére léteznek „autoritásközpontok”, mint amilyen például a fent bemutatott két testület, „de ezen testületeknek egészen más a viszonya azokhoz a tudásformákhoz, amelyekre igényt formálnak, és amelyeket befolyásolni vagy szabályozni szeretnének, mint a hagyomány központjainak viszonya a formulaszerű igazságokhoz. Elviekben – bár korántsem mindig a gyakorlatban is – az a szerepük ezeknek a testületeknek, hogy megvédjék a kodifikált tudás tárgyilagosságát” (Giddens 2013a: 77). A szakértelem ugyanis sokféleképpen metszi keresztül a bürokratikus hierarchiák kialakulását, sőt a szakértelem éppannyira bomlasztó az uralmi hierarchiák szempontjából, mint amennyire stabilizáló hatású. A szakértelem lényege az újításra nyitottság, míg a formális bürokratikus szabályok éppen ezeket az (újító) készségeket átalakítják köteleességekké. „A szakértői rendszerek, mivel a lényegüket jelentő tudás megszerzésének szabályai személytelenek és kontingensek, nem kötődnek specifikus kontextusokhoz, [...] decentralizált rendszerekként bárhol létezhetnek, mindenki számára «nyitottak», akinek megvan az ideje, kellő mennyiségű erőforrása és tehetsége ahhoz, hogy elsajátítsa az általuk. [...] Az intézményi reflexivitás előrenyomulása azt jelenti, hogy a szakértők elméletei, fogalmai és kutatási eredményei a folyamatos szelektálás szűrő hatásán túlhaladva elérik a laikus közönséget is kínált tudást.” (Giddens 2013a: 78). A nevelési tanácsadók és a szakértői bizottságok esetében ez a tendencia leglátványosabban a piaci típusú szolgáltatások széles skáláját felvonultató konkurencia megjelenésében érhető tetten. A piaci szereplők megjelenése ugyanis arra is felhívta a figyelmet arra, hogy a pedagógiai szakszolgálatok és a szakértői bizottságok nem feltétlenül veszik figyelembe a (legitim) szülői igényeket (szemben a piaci szereplőkkel) (Kende 2008a: 349).³¹ Kérdés, hogy az intézmények reflexívebbé válásáról van-e szó akkor, amikor például a laikus diagnosztika kerül túlsúlyba a gyerekek beiskolázása során, amikor is egyes csoportjaikat különbözőképpen – SNI-s, diszlexiás, diszgráfias, diszkalkuliás, hiperkinetikus zavaros – „differenciálják”. Erőss Gábor kutatásából egyrészt az derül ki, hogy az egyéni különbségek alapján differenciáló szakértői bizottságok megyénként, bizottságonként más módon, a kontextustól függően, esetlegesen sorolnak be gyerekeket különböző kategóriákba (Erőss 2008: 165-166). Mivel nincsenek igazi

³⁰ A kutató 2003-ban lefolytatott kutatása azt vizsgálta, hogyan látják a nevelési tanácsadóknak és szakértői bizottságokban dolgozó szakemberek a szülők szerepét a gyermek elhelyezésében, és hogyan látják a vizsgálatokat a szülők (Kende 2005).

³¹ A piaci szereplők megjelenését egyfelől a piaci szemlélet eluralkodásától a közoktatást megóvni igyekvők heves tiltakozása, másfelől az új szereplők által nyújtott többlétszolgáltatások, választási lehetőségek iránti lelkesedés kísérte.

standardok, a helyi különbségpolitikák burjánzanak.³² Másrészt arra a tendenciára is rávilágít, miszerint a „diagnózisokat” egyre nagyobb mértékben az óvónők „állítják fel” (Erőss 2008: 204), azaz „az intézmények szerinti bontásából a laikus diagnosztika túlsúlya derül ki” (Erőss 2008: 205).³³ A kategóriák burjánzását Erőss a diákok oktatási rendszerben tartásával magyarázza: 2008-ban megjelent tanulmánya időpontjában az oktatáspolitikának már (még) nem volt célja a problémás tanulók kivetése (Erőss 2008: 160).

Mindezek a hazai mindennapok során tapasztalt jelenségek remekül összezsengenek Dominique Memmi delegált biopolitika és diszkurzív felügyelet koncepciójával.³⁴ Memmi úgy véli, hogy a későmodernitásban a társadalmi viselkedés kormányzása a beszéd általi felügyeleten keresztül valósul meg, vagy legalábbis a kormányzatok ennek megvalósítására tesznek kísérletet (lásd Memmi 2012). Ugyanakkor az állam a diszkurzív felügyeletet a közszolgáltatások periferiájára, az egészségügyi mezőhöz tartozó vagy ahhoz közel álló szakmák képviselőire delegálja. Ők a kötelező beszélgetések, konzultációk során sorsdöntő információkat osztanak meg az egyénekkel, majd ők döntenek az egyének testére, életére vonatkozó kérések engedélyezéséről vagy elutasításáról. Másfelől a kormányzat az egyénekre is támaszkodik, rájuk bízva életük szabályozásának racionális menedzselését. A késő modernitás patológiájának egy része Memmi szerint abból ered, hogy a kormányozhatóság ezen általános modellje és a konkrét gyakorlat között jelentős elcsúszás mutatkozik a cselekvők értetlensége, passzivitása vagy éppen ravaszsága, illetve az állami megbízottak feladattól való húzódozása miatt.³⁵ A „problémás” tanulók problémáinak kezelését, rendszerbentartásuk feladatát a szakértői bizottságok, nevelési tanácsadók munkatársaira terheli az állam. A diszkurzív felügyelet megvalósulását pedig mi sem bizonyítja jobban, mint hogy „a pedagógusok olyannyira internalizálták az iskolatudományok részképességzavar-diskurzusát – amit a nevelési tanácsadók, iskolapszichológusok, logopédusok stb., valamint a tanártovábbképzések terjesztenek –, hogy a «fejkvótás» SNI-khez képest sokkal több tanulóról mondják azt, hogy valamilyen tanulási / magatartásbeli zavara van. (Sőt, a „nem problémás” tanulókról is egyre inkább hajlamosak ezen a «nyelven» nyilatkozni.) A viselkedési és részképességzavar általános értelmezési sémájává vált mindenfajta tanulási és pedagógiai nehézségnek.” (Erőss: 2008: 229.) Kende Anna hasonló megállapítást tesz

³² A besorolások státusfüggőségéről lásd Erőss 2004: 177-200. A közpolitikában hatalmi pozícióval bíró döntnökök – standardizált eljárások hiányában történő – szubjektív, esetleges és önkényes döntései a biohatalmi szakirodalomnak fontos témáját jelentik. Ehhez lásd Fassin 2010, 2014, Takács 2014.

³³ Főleg Budapesten: „mintha a fővárosban már az óvodapedagógusok is beszélnék a tanulási és viselkedészavarok «nyelvét» – ennek minden jó és rossz (fejlesztés/stigmatizálás) következményével” (Erőss 2008: 204-205.).

³⁴ Memmi elméleteit elsősorban az egészségügyben végzett kutatása alapján dolgozta ki.

³⁵ Memmi részletesen elemzi az (egészségügyi) intézmények klienseire nehezedő elvárásokat és kényszereket – például a kontrollált habitust –, ill. azokat a módokat, ahogyan az egyének ezek alól kibújnak. Memmi a késő modernitás kormányzatainak totalizáló jellegét relativizálja, s a biohatalom mai törekvéséget hangsúlyozza: a kormányzási technológiák napjainkra megsokszorozták a gyakorlati diszpozíciókat, az intézkedések igazolására az állam ellentmondó logikákat és heterogén érveket sorakoztat fel, miközben a kényszerek legalább annyira gazdaságiak, mint morálisak, vagy politikaiak.

az iskolaérettség fogalmára vonatkozóan, mely – túllépve korábbi pszichológiai, pedagógiai funkcióján – olyan gyűjtőfogalommá vált, amely lehetőséget ad a pedagógusoknak az elsősökkal kapcsolatos mindennemű problémáik megfogalmazására (Kende 2008b: 117).

Az iskolaérettségi vizsgálat remekül példázhatná Lahire többszörös szocializációja kapcsán leírtakat (Lahire 1998, 2012), ám most mégis Danilo Martuccelli társadalmi próbákra vonatkozó gondolatait kapcsolom ide (Martuccelli 2011, 2012). Martuccelli szerint a későmodern társadalomban egyéni életünk során számos strukturálisan termelt és egyenlőtlenül elosztott próbatételnek vagyunk alárendelve. Martuccelli ezek közül nyolcat lát meghatározónak: az iskola, a munkavállalás, a lakóhely, a család intézményesített próbáit, illetve a történelemhez, a közösségekhez, a másokhoz és az önmagunkhoz való viszony próbáit. A próbatétel elválaszthatatlan egy többé-kevésbé formalizált értékelési folyamattól, mely tényleges társadalmi kiválasztódáshoz vezet.³⁶ Kétségtelen, hogy az iskolaérettségi vizsgálat nemcsak az abban résztvevő 5-8 éves óvodások számára próbatétel, hanem a martuccelli-i értelemben vett próba, ahol különféle mezők, érdekek (intézményi, neveléspolitikai, családi, etnikai stb.) kultúrák feszülnek egymásnak.

A szocializációnak az intézményes program hanyatlásával és a szakértői bizalom megrendülésével összefüggő átalakulása a mindennapi tanítói, tanári tevékenységet is átalakítja: a korábbi, inkább elvárásokra és kötelességtudatra épülő oktatási hagyomány mellett megjelent egy olyan tanári szakmai kultúra, amelyet a tanulóközpontúság, a rugalmasság, a gyakorlatorientáltság jellemez (Nagy 2009, Idézi Török – Szekszárdi – Mayer 2011). Ugyanakkor egyre meghatározóbbá vált a(z) egyes tanárok számára talán mind nyomasztóbb) kiterjesztett szerepelvárás (Nagy 2010).³⁷ A tanárok mindemellett úgy érzik, hogy mind az oktatásirányítás, mind a társadalom részéről csökkent a szakmájuk iránti bizalom (Török – Szekszárdi – Mayer 2011, Lannert 2012), így nem meglepő, hogy a tanárok önértékelése frusztrációkkal teli (Szabó 1999, Sági – Varga 2010).

Mivel a fiatalok és az idősebb generációk hatalmi pozíciója Magyarországon is közeledik egymáshoz, a tekintélyelvű hierarchikus rend és az azt korábban legitimáló erkölcsi normarendszer gyengülése átalakította a tanulók és a tanárok kapcsolatrendszerét (Török – Szekszárdi – Mayer 2011). A változások sok iskolában közvetlenebb, nyitottabb tanár-diák viszony kialakulásához vezettek. Ugyanakkor például a szakképző intézményekben a hierarchikus viszonyok halványulásával a munkára szocializálás feltételei kerültek veszélybe, mivel az autoritások megkérdőjelezése a munkahelyeken utasítási joggal rendelkező felettesekkel való

³⁶ Martuccelli ezeket a próbákat kívánja módszertani újításként az elemzés gyakorlati eszközeként felajánlani, a próbákon keresztül ugyanis mód nyílik a strukturális változások leírására és elemzésére az egyén léptékében, ill. az uralom, valamint az egyén és a társadalom közötti viszony új megjelenési formáinak megragadására is (Martuccelli 2012: 35).

³⁷ Dubet is arról ír, hogy a tekintélyelvűség, autoritás megkérdőjelezése állandó igazolási munkára kényszeríti a szocializációs munkát végző egyént, aki kénytelen a tekintély helyett saját karizmájára vagy vonzerejére hagyatkozni, amely nem minden esetben áll rendelkezésére. Állandó szerepvárral kell megküzdeniük, miközben maguk a szerepek sincsenek meghatározva, így állandó alkalmazkodásra vannak kényszerítve (Dubet 2002).

sorozatos konfliktusokhoz vezettek. (Emiatt egyes szülők saját gyerekeik irányába is kifejezetten erőteljesebb, tekintélyelvűbb tanári fellépést igényelnének az iskola részéről, Török 2008.) Az autoritás kérdése különösen komoly probléma azokban a szakiskolákban, ahol a tanulók nincsenek birtokában vagy nem is akarják megszerezni azokat az ismereteket, amelyeket az iskola felkínál. A változások következtében a tanár-diák viszonyt számos ambivalencia terheli. Erről tanúskodik az is, hogy a pedagógusok 64 százaléka gondolja azt, hogy a mainál nagyobb fegyelmet kellene megkövetelni az iskolában, beismervé ezzel eszköztelenségüket (Lannert 2012: 35-36.).³⁸

A fentiek tulajdonképpen konkrét szemléltetését adják Giddens intézményi kordiagnosztikájának (Giddens 1990: 84–92). Giddens leírásában a rendszerek működése nagyrészt rejtve marad a hétköznapi cselekvők előtt, akik ezért az intézményekbe vetett bizalmat nem is szakértői szempontok alapján alakítják ki, hanem a rendszerek képviselőivel folytatott interakciók során. Ezekben a helyzetekben a „rendszer képviselői homlokzati alakításuk részeként mindent megtesznek azért, hogy elleplezzék a rendszer tényleges működési körülményeit, vagyis mindazt a belső kontingenciát és kockázatot, ami működésüket jellemzi (ezért van az, hogy [...] a tanár szerepdefiníciójából fakadóan nem mutathatja ki esetleges bizonytalanságát vagy a közvetített tudást illető kételyeit). A laikusok ugyanakkor korántsem fogadják el reflektálatlanul az eléjük tárt információt. Reflexív tudatuk révén folyamatosan monitorozzák, és önállóan értékeli a szakértőket. Minthogy az absztrakt rendszerek képviselőivel lefolytatott interakciók központi fontosságúak a beléjük vetett bizalom fenntartása szempontjából, egyúttal ezeken a pontokon a legsérülékenyebbek a rendszerek. [...] Az ezen intézmények vonatkozásában tapasztalt kudarcok magának a rendszernek az inkompetenciáját igazolják. A kudarcok sorozatos ismétlődése – a kockázatok pragmatikus elfogadása helyett – könnyen szkepszishez, bizalommegvonáshoz vezethet. Azt, hogy a bizalom vagy bizalmatlanság különböző fajtái közül melyik reakció valósul meg, elsősorban a cselekvők reflexív tudata határozza meg” (Sik 2013:101-102.).

³⁸ Egy 2011-ben publikált iskolaklíma-vizsgálat arra is felhívja a figyelmet, hogy mennyire jelentősen befolyásolja a társadalom és az iskola viszonyát a politikai és a média. Amíg például az intézménybezárásokat eredményező politikai döntések az érintett szülők és az iskola között közös fellépésben is megnyilvánuló érdekközösséget hoznak létre, addig a média ezzel szemben inkább megosztó hatású az iskolák és a szülők kapcsolatát tekintve, mivel „gyakori, hogy a médiumok ütközőterepként fogják fel az iskolát, így a híryanagok a szülők, a tanárok és a tanulók közötti ellentétek kiéleződését erősítik, megnehezítve közös érdekeik felismerését. Hasonló irányba hat az országos szülői szervezetek, valamint a pedagógus érdekvédelmi szervezetek stratégiája, amely elsősorban szintén érdeksérelmeket jelenít meg a médiában. A folyamat előreviszi ugyan az érdekvényesítés ügyét, azonban megnehezíti az iskolák és szülők egymásra utaltságára épített cselekvési programok megalkotását. Hasonlóan a konszenzuseresés ellenében hat, hogy Magyarországon is meghonosodóban van az amerikai eredetű perlési politizálás, amelynek keretében civilszervezetek aktivistái konfliktusereső módon, jogi eszközökkel – eleve médiafigyelemre építve – vesznek célba iskolai gyakorlatokat” (Török – Szekszárdi – Mayer 2011: 280.).

A munkahely szocializációs közegének néhány változásáról

Most lássuk, milyen benyomások érik a fiatalokat a munka világában. Laki László az Ifjúság 2008 adatait elemezve arra mutat rá, hogy a dolgozó fiatalok harmada egy, további harmada kettő, közel ötöde három és hetede négy vagy több munkahelyen fordult meg a kérdezés időpontjáig (Laki 2009: 120-121.). Kérdés, hogy a gyakori munkahelyváltások a fiatalok önmegvalósítási vagy karrierépítési terveivel állnak kapcsolatban, vagy a munkaerőpiac kiszámíthatatlan ingadozásával?

A későmodernitás ifjúságszociológiai alaptézise az iskola-végzettség-munkavállalás standard életútjának felbomlása, a többszöri munkahely- és iskolaváltás. A hazai fiatalokra is egyre nagyobb arányban jellemző az iskolai életút – akár többszöri – szüneteltetése (Nyüsti 2012), mely időszakokat munkavállalással, egyéb képzések elvégzésével, nyelvtanulással, külföldi tapasztalatszerzéssel töltik (Fábrí 2010, Nyüsti 2013: 100).³⁹ Nyüst Szilvia mások kutatásaira is támaszkodva úgy véli, hogy „a hagyományos felsőfokú áthaladáshoz képest e színes, kaleidoszkópszerű készséggyűjtőgetű tevékenységsorozat kifizetődőbbnek mutatkozik a későbbiekben a munkaerőpiacon” (Sági 2012, idézi Nyüsti 2013: 100). A gyakori képzés-, és munkahelyváltozás ezek szerint kifejezetten elősegítheti a pályakezdő fiatalok tapasztalatgyűjtését, munkahelyi szocializációját és karrierépítését – különösen egy olyan (munkavállalói) világban, amelyet rövid távú, projektekre épülő munkatevékenységek határoznak meg.

E projekt-kapitalizmusnak nevezett világot Luc Boltanski ábrázolja szemléletesen (Boltanski 1999). Ebben a kapcsolatokra épített hálózati világban az aktivitás célja projektek generálása vagy mások által végzett projektekbe integrálódás. A projekt átmeneti forma, így e hálózati világban élők természetes elfoglaltsága másokkal kapcsolatba lépni, viszonyokat létrehozni. Ehhez bizalom, kommunikációs képesség szükséges, illetve a folyamatosan másokhoz, más szituációkhoz adaptálódás képessége. Egyszerre kell alkalmazkodónak, rugalmasnak, lelkesnek, többfelé nyitottnak, autonómnak, kockázatvállalónak stb. lenni, mivel azt, aki nem fedez fel és használ ki kapcsolatokat, a kirekesztettség fenyegeti. Így ebben a világban minden az alany alkalmazhatóságáról vagy feleslegességéről szól (Boltanski–Chiapello 1999: 154–238, Takács 2007: 270, Rényi – Sik – Takács 2014).

Mások inkább a fiatalokat negatívan sújtó jelenségként értelmezik a gyakori munkahelyváltások adatait. Ezt támasztja alá, hogy a dolgozó fiatalok 37 százaléka az

³⁹ Különösen igaz ez a felsőfokú képzésben résztvevőkre, melyet egyébként is jellemez a párhuzamos munkavállalás és a gyakornoki lét. Mint jeleztük, a képzési idő alatt munkát vállaló fiatalok aránya 3 százalék. A hallgatók különböző okokból vállalnak munkát, amely nem kizárólag a rászorultsággal magyarázható. Pusztai Gabriella felsőoktatási hallgatók között végzett kutatása azt mutatja, hogy „valamivel többen keresnek munkát a felsőfokú végzettségű szülők és a nagyvárosiak gyermekei és a férfiak közül, mint a véletlen elrendeződés alapján várható lenne” (Pusztai 2010: 232). Tanulmányában részletesen bemutatja, hogy a különböző társadalmi háttérű diákok eltérő típusú munkalehetőséget keresnek (élményközpontúság, kockázat- és stresszmentesség, karrierépítés vagy altruista motivációk mentén).

addig nem túl hosszú munkavállalási periódusa során már volt munkanélküli, hogy a fiatalok jó része „átmenetileg képes megkapaszkodni a munkaerőpiacon – például csak határozott időre alkalmazták, eseti megbízást kap, vagy bejelentés nélkül dolgozik” (Laki 2009: 120-121.). A probléma már a pályakezdés megnehezülésével, bizonytalanná válásával megjelenik.⁴⁰ A munkaadók ugyanis sokszor olyan feltételeket kínálnak, amelyek a fiatalok jelentős része számára nem vonzóak, vagy olyan követelményeket támasztanak, melynek nehezen elfogadhatók vagy nem is teljesíthetőek (pl. a pályakezdők esetében megkövetelt hosszabb szakmai gyakorlat).

Úgy tűnhet, hogy a projektekre épülő munka világának kifejezetten alkalmas munkavállalói a rugalmas alkalmazkodásra képes fiatalok, akik – a család kötöttségeitől mentesen – tudnak extramunkát végezni, túlórázni. A fiatal munkavállalók előnyének látszik a munkahely térbeli eloldódása is, a standard munkaviszony fellazulása, az atipikus foglalkozások elterjedése (Hárs 2013). Ez utóbbiak ugyanakkor lehetővé teszik a fiataloknak a foglalkoztatás szürke (vagy éppen fekete) zónáiban foglalkoztatását, illetve a legális feltételek melletti alkalmazás is gyakran kiszámíthatatlan, jár hosszú és idegileg-fizikailag kimerítő munkahelyi terheléssel és alacsony bérrel. A nagyfokú bizonytalanság és az általánosan jellemző alulfoglalkoztatottság nem segíti elő sem bármiféle szakmai identitás, sem az önálló egzisztencia, anyagi függetlenség kialakulását.⁴¹

További probléma a – különösen a diplomásokra jellemző – „egész” embert igénylő karrierépítés: „újabb diplomá(ka)t, fokozat szerzését, vagy legalábbis folyamatos képzést, a vállalat iránti odaadást, az előbbre jutás iránti alázatot stb., vagyis csupa olyan erőfeszítést, befektetést és életvitelt [követel], amely nem nagyon tűr maga mellett családot és gyereket [vagy a házastárs karrierjét]. [...] És nem csupán azért, mert ebben az életvitelben a munkahelyi (vagy egyszerűen a) karriernek, ezek aktuális és távlatos követelményeinek, igényeinek van kitüntetett szerepe a házastárssal és a gyerekekkel szemben, hanem azért is, mert ez számottevő anyagi erőforrást igényel. [...] Amit egy pályakezdő fiatal saját forrásokból döntően csak úgy képes előteremteni, ha más olyan költséges befektetésekről, mint amilyen a családalapítás és gyerekvállalás,

⁴⁰ Sőt, utaljunk arra is, amikor a munkavállalás úgy indul pályaelhagyással, hogy a fiatal már tanulmányai alatt „haszontalannak” érezte a képzést, amelyben részt vett.

⁴¹ Róbert Péter kutatásából az is kiderül, hogy a diplomával rendelkező pályakezdők helyzete sem kimondottan ideális. A 2008–2009-ben felvett nemzetközi vizsgálatok azt mutatták, hogy a spanyol és a magyar diplomások helyzete volt a legnehezebb. Az alulfoglalkoztatás a hazai pályakezdő diplomások kb. 40 százalékára volt jellemző, jelentős arányban dolgoznak öt évvel a pályakezdés után is olyan állásban, amely nem minősül diplomás foglalkoztatásnak. (A nőknek szignifikánsan nagyobb esélyük van az alulfoglalkoztatásra, s nagyobb arányban érzik is úgy, hogy túlképzettek a diplomájukkal.) Különösen meghatározó a pályakezdő állás hatása az öt évvel későbbi munkára. „Gyakorlatilag, ha egy diplomás első munkája nem illeszkedett megfelelően a végzettségéhez, az alulfoglalkoztatás vagy túlképzés valószínűsége szignifikánsan fennáll a jelenlegi munka esetében is.” (Róbert 2010) Ugyanakkor tudvalevő, hogy a magyar diplomások a felsőfokú végzettség kereseti hozama, bérelőnye továbbra is – nemzetközi összehasonlításban is – kiemelkedően magas (különösen a férfiak körében). (Róbert 2002, Lannert 2008).

időlegesen lemond, és későbbi életkorra halasztja. Történetileg rövid idő alatt megjelent «a magyar szingli.» (Laki 2006: 187)⁴²

Az önálló egzisztencia megteremtésének lehetetlensége azonban nemcsak a karrierépítő diplomás fiatalok családalapításának akadálya. Utasi Ágnes kutatásai a magyar szinglikről azt fedték fel, hogy a nyugati szakirodalom által rajzolt, piacképes, állandó partnerkapcsolattal nem rendelkező, 30-as-40-es évekbeli szingli-típus a hazai egyedülálló fiataloknak csak kisebb részére illeszthető: számukra ez valóban – mind a karrier, mind a szabadidő tekintetében – választott életstílus. Az magyarországi egyedülálló fiatalok nagy többsége azonban kényszerszingli: a női szinglik kétharmada egyedülálló anya,⁴³ a férfiak harmada pedig házassághalasztó. A férfiak fele éppen azért, mert falun élve, kevésbé piacképes, alacsony végzettséggel rendelkezve nem képesek egy család eltartására, illetve a – sokszor már náluk képzetesebb – elérhető nők számára nem jelentenek vonzó partnert (Utasi 2003, 2004).

A kortárs csoportok, a barátok szocializációs közegének jellemzőiről

A kortárs csoportok szocializációs hatása a családnál is erősebb – annak akár ellentmondó – a 15-29 évesek körében.⁴⁴ Napjainkban e hatás további felértékelődése, komplexebbé válása jelenti a vizsgálatok tárgyát (például Hervainé 2009). Jellemzővé vált az ifjúsági szubkultúrák intézményesülése, a média befolyásának felerősödése.⁴⁵ Új

---

⁴² „A projekt-társadalom tagjai nem tudják igazán belakni, otthonossá tenni a világukat. Ábrázolásukban ez a probléma időlegesen úgy rendeződik, hogy a sikeres hálózati emberek, a „nagyok” az otthonosságról lényegében lemondanak, életmódjukban, egész életszemléletükben is alkalmazkodnak a rugalmasság követelményeihez, csak a sikertelenek, a „kicsik” ragaszkodnak terekhez, emberekhez, tárgyakhoz. A sikeresek mintegy rutinná teszik az átmenetiséget: elfogadják a nomád életet, lemondanak a családról, a tulajdonról – helyette bérlik a javakat –, identitásuk kozmopolita színezetet ölt, kikopnak belőle a partikuláris elemek, viselkedésükben hangsúlyossá válik a sokféleség iránti tolerancia. A kapitalizmus új szelleme a tér- és időbeli mobilitás megkövetelésével megszünteti a magánélet és a munka világa közötti korábban már stabilizálódott határokat, a rugalmasság, személyesség, stb. hangoztatásával manipulatív módon veszi rá a munkavállalókat a vállalat iránti lelkes elköteleződésre, egyszerre saját hosszú távú céljaikról (egész életre szóló hivatás, letelepedés, családalapítás, stb.), biztonságukról, a magánélethez való jogukról való lemondásra. Ez szükségképpen az identitás hagyományos hordozóinak (foglalkozás, család, nemzet stb.) eróziójához vezet.” (Rényi – Sik – Takács 2014)

⁴³ Ennek oka, hogy magukat a hagyományos elvárásoknak alávetők hamar házasodnak, de a 30-as éveikre sokan el is válnak.

⁴⁴ Ez nemcsak a fenti kutatásokban bemutatott tanárok véleménye, ez a pszichológiai szakirodalom közhelye. (Jóllehet, sokan vélik úgy, hogy a család szocializációs hatása ideiglenesen szorul csak háttérbe, látenszen végig jelen van, majd az egyén élete folyamán később kerülnek a család által elsajátított értékek előtérbe.) A kortárs csoport szülői értékeket felülíró erejére jó példa a nemek egyenjogúságát hirdető családokban nevelt gyerekek esete, akik átveszik a kortárs csoport nemi sztereotípiáit (Gervai 1995, idézi Tóth 2001: 449.)

⁴⁵ Jellemző, hogy ma már egyre kevesebben beszélnek a fiatalok szubkultúráiról – és nem csak magának a fogalomnak a megkérdőjeleződése, a kultúrakutatások átalakulása következtében (Kacsuk 2005) –, hiszen ma a médiával karöltve már egész iparágak kínálják a fiatalok számára egy (szub)kultúra, egy identitás kellékeit. (Mivel a tanulmányunk nem célja a kérdés tárgyalása, kényelmi szempontból megmarad a szubkultúra terminus.)

jelenség, hogy mind fiatalabb életkorban, már az általános iskolában megkezdődik a szubkulturális részvétel. Nem csak a szubkulturák, valamint a résztvevő fiatalok száma nőtt meg, hanem a csoportosulások jellemzői is átalakultak (Laki 2006: 202). A piacosodás hatására (is) „a szubkulturák messzebbre kerültek egymástól és a zártabbá válás folyamata is megfigyelhető: magatartási és értékrendbeli preferenciák (ízlés, stílus) a társadalmi elkülönülések hordozóivá váltak” (uo.) Szapu Magda, az ifjúsági szubkulturákra specializálódott kutató szerint „miképpen az idősebb generáció többsége, úgy a fiatalok sem toleránsak a mássággal, de egymással szemben sem” (Szapu 2004: 114).⁴⁶ A diákéletmód-vizsgálatok nyomán egy erősen tagolt világ képe bontakozik ki (Demetrovics – Paksi – Düll 2010, Szapu 2002, Szabó – Bauer 2009, Gábor 2000).⁴⁷ Szapu megkülönbözteti azokat a fiatalokat, akiknek számára elsődleges csoportképző tényező a divat. A kész mintákat átvevők számára a piaci követhető életstílusbeli, öltözködésbeli megoldásokat kínálja. Ezzel szemben a réteggkulturák képviselői (rockerek, punkok, szkinhedek, alternatívok) Szapu véleménye szerint nem mozgatnak meg akkora tömegeket, a szó szoros értelmében vett ellenkulturákként működnek, ahol a fő csoportképző tényező a zene (Szapu 2004: 116.). A drogfogyasztás terén is rendkívül differenciált a fiatalok világa: „a leszakadó, marginalizálódó csoportoktól eltér a középrétegek gyerekeinek «rekreáció» célú droghasználata” (Laki 2006: 203, 204, Elekes – Paksi 2003).

Az ifjúság sokasága tehát rendkívül heterogén.⁴⁸ Az, hogy az elmúlt évtized tizen- és huszoneves korosztályai számára a globális fogyasztói kultúrában elfoglalt pozíció vált az elsődleges identitásformáló tényezővé” (Ságvári 2012: 80) azt (is) jelenti, hogy a fiatalok egy (jó) része pénztelensége miatt nem jut hozzá fontos vagy „csak” fontosnak vélt javakhoz. Ez a gyors technológiai fejlődés miatt nemcsak a leszakadás növekedésével jár, hanem sorozatos frusztrációkhoz. A leszakadás, a nyugtalanság érzése a fiatalok egy részének marginalizációjával jár együtt. Különösen nehéz a negatív és a kudarcos élményeket a magányos fiataloknak feldolgozni (Lisznyai 2007, Pataki 2012, Utasi 2008).

A fiatalok magányosságára nemcsak a napi háromórás tévézés utal egy átlagos magyar tanuló esetében (Gyermekek tévézési..., 2008, idézi: Török – Szekszárdi – Mayer 2011: 273.),⁴⁹ hanem „a társas cselekvés iránti vágy szinte teljes megszűnése” (Bauer 2011: 223, 227). Bauer Béla úgy látja, hogy a szabadidőben végzett

⁴⁶ Az egyre általánosabb intolerancia-növekedést mutatja, hogy az ESS értékvizsgálatok legutolsó hullámában felvett hazai adatok a tolerancia értékének nagymértékű esését mutatták a 18 év alattiak esetében (Kapitány – Kapitány 2012: 114).

⁴⁷ „A csoportok egymást is kemény kritikával illetik, a másik negatív tulajdonságait emelik ki.” (Szapu 2004: 116.)

⁴⁸ Ez a fiatalok értékrendjére is igaz. A 18-29 évesek korosztálya nagymértékben különbözik a 18 év alattiaktól például az „alattvalói magatartás” tekintetében. Az ESS értékvizsgálat utolsó hullámában felvett hazai adatai szerint a 18-29 év közöttieknél a szabálykövetés, az önállórendelés értéke stabilan az utolsó helyen áll, miközben a szabadság, függetlenség értéke erősebb az országos átlagnál. A 18 év alatti fiatalok körében azonban a konzervativizmus erősödésén kívül a konform magatartás, a tolerancia- és szolidaritáscsökkenés figyelhető meg (Kapitány – Kapitány 2012: 114-115).

⁴⁹ Harcsa István családi társas együttlételem vizsgáló kutatásából az derül ki, hogy a családi tévézés – a korábbi tendencia megfordulásával – a minél kisebb korú gyerek(ek) esetében valószínűbb: ma a 15 év feletti gyerekeknek csak 5 százaléka nézi együtt a tévét egyik vagy mindkét szülőjével (Harcsa 2014: 81).

foglalatosságok is nagyrészt egyéni aktivitásról, elhatározásról, ugyanakkor ötletszerűségről tanúskodnak. A társaság, a közösség, a társas cselekvés vágya hiányzik, amelyet egyrészt az internetes kommunikáció széles körű elterjedésével magyaráz, másrészt azoknak a(z off-line) közösségi tereknek az egyre nehezebb elérhetőségével, amely a közös beszélgetéseknek, cselekvéseknek teret adna.⁵⁰ Mindemellett érdekes, hogy bár a 13–19 éves magyar fiatalokra a nem társas szórakozási formák jellemzők – a zenehallgatás, a számítógépes és videojátékok –, mégis nemzetközi összehasonlításban ők rendelkeznek a legtöbb virtuális ismerőssel a régióban –, azaz olyan ismerőssel, akivel valójában soha nem találkoztak még, csak chat-szobákban, fórumokon, esetleg blogokon futottak össze (Török – Szekszárdi – Mayer 2011: 283.). A barátokra vonatkozóan Utasi Ágnes, Albert Fruzsina és Dávid Beáta kutatásai alapján alkottam képet (Utasi 1990, 2000, 2004b, 2008, Albert – Dávid 1998, 2007, Dávid 2004). Ezekből kitűnik, hogy Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is igen ritka a baráti kapcsolat, kevesebbeknek van barátjuk, az emberek kapcsolatai ritkábbak, lazábbak. Legtöbb bizalmas kapcsolattal a magasabb iskolai végzettségű, fiatal és/vagy magasabb jövedelmű emberek rendelkeznek. Az Ifjúság 2012 adataiból ugyanakkor az derül ki, hogy a fiatalok közel egynegyedének nincs olyan állandó baráti társasága, amivel a szabadidejét együtt töltené (Székely 2014: 24). A baráti kapcsolatokat nagymértékben az instrumentális kényszer és kulturális tradíció határozza meg, szemben az emocionális motivációval. A rendszerváltozás óta mind a baráti, munkatársi, szomszédsági és rokonsági kapcsolatok is alapvetően instrumentális motivációval működnek. Így az erős kapcsolatok hálójának segítségével elsősorban az instrumentális segítségnyújtás működött, miközben az érzelmi kapcsolattartás és segítségnyújtás jelentős hiányokat mutatott. Jellemző forma a különböző baráti kapcsolatok specializálódása: különböző problémákra megoldásához különböző emberek barátságának keresése. A fiatalokra vonatkozóan egyfelől már a 1990-es évektől világossá vált a szociológiai kutatásokban, hogy a posztszocialista országok fiataljai között az önérdek háttérbe szorította a közösségi érdeket. Ez a materialista életszemléletbe való visszahátrálást jelentett, ami a baráti kapcsolatok alakulását is befolyásolja: fontossá vált a vagyoni helyzet magyarázó szerepe. Utasi Ágnes kifejezetten az egyetemista fiatalok körében végzett kutatást, azzal az előzetes hipotézissel, hogy a fiatalok e csoportjában a baráti kapcsolatok feltehetőleg emocionális motiváltságúak. Arra is kíváncsi volt, hogy a fiatal egyetemisták milyen elvárásokat támasztanak a barátaikkal szemben. Kiderült, hogy a legfontosabb barátokkal szembeni elvárás a fenntartás nélküli támogatás, a legkevésbé elvárt tulajdonság pedig a tárgyilagos megjegyzésekkel kihívásokra készítés, a bírálattal ösztönzés (mely utóbbi jogköroket az apáknak tartják fent). Az egyetemisták harmada bír a teljesítményüket elismerő baráttal, noha kétharmaduk örülne ilyennek, ami a fiatalok elismerés utáni vágyára utal (Utasi 2000).⁵¹

⁵⁰ Például a sörözöbéli fogyasztás sem mindenki számára elérhető opció (Bauer 2011: 223).

⁵¹ Az elismertség iránti igényt az ESS értékvizsgálata is nagymértékben alátámasztja, mely a 18 alattiak számára a 3. legfontosabb érték (Kapitány – Kapitány 2012: 114.).

Noha az emberek – nemtől függetlenül – ifjúkorukban több baráttal rendelkeznek, mint idősebb korban,⁵² drasztikus csökkenés figyelhető meg a 26 év alattiak és felettiak között – vélhetően az önálló életkezdés és a családalapítás miatt (Utasi 1990). A barátságok léte vagy hiánya nemcsak laikus vélekedések, hanem kutatások szerint is nagymértékben befolyásolják a szubjektív életminőséget. „Akinek van bizalmas barátja, kisebb-nagyobb mértékben elégedettebb életszínvonalával, egészségével, anyagi helyzetével, munkájával, lakókörnyezetével, mint akinek nincs barátja. Az ok-okozati láncolat miatt azonban nehéz eldönteni, hogy az elégedettség mértéke és a barát léte vagy hiánya közül melyik a meghatározóbb” (Utasi 2004b). Másfelől a baráti kapcsolatok a network-építés alapvető elemeit jelentik, amely – mint látni fogjuk – nagymértékben meghatároz(hat)ja a fiatalok elhelyezkedési lehetőségeit.⁵³

A kapcsolatnak különösen nagy szerepe van a már bemutatott hálózati projektvilágban (Boltanski–Chiapello 1999: 154–238), hiszen a hálózatépítéshez különböző típusú kapcsolatainkat vesszük igénybe.

A hálózatok, a kapcsolati tőke a fiatalok előrejutásában is döntő szerepet játszik. Az Ifjúság 2008 vizsgálatból például az derült ki, hogy a fiatalok nem, vagy nem szívesen regisztráltatják magukat a munkaügyi hivatalokban – akár pályakezdőként, akár munkanélküliként – mivel a tömeges tapasztalatuk szerint a munkaügyi központok „úgysem tudnak segíteni” (Laki 2006: 127). A dolgozó fiatalok többsége a legnagyobb segítséget a legutóbbi elhelyezkedésekor ismerősöktől, rokonoktól és a szülőktől kapta. Nem meglepő, hogy ezek után a dolgozó fiatalok kétötöde a társadalmi érvényesülés legfőbb tényezőjeként az „összeköttetést, a jó kapcsolatokat, ismeretséget” jelölte meg (uo.).⁵⁴

Máder Miklós Péter (Máder 2011) egy igen érdekes cikkében a Vodafone nagyvállalat példáján szemléltette, hogy nemcsak egy kapcsolati háló, hanem a demográfiai, szociokulturális tényezők szinte extrém homogenitása is hozzájárulhat egy állás elnyeréséhez, illetve nem elnyeréséhez. A fiatalos image-ra törekvő Vodafone ugyanis hazai indulásakor jellemzően pályakezdőket, illetve 1-2 éves tapasztalattal rendelkezőket vett fel addig, amíg a vállalat 2003-ban el nem érte a jelenlegi méretét. Az alkalmazottak többsége tehát olyan munkavállaló, akit még pályája elején vettek fel, és az esetleges fluktuáció során felvett új jelentkezők demográfiai paraméterei is nagyon hasonlóak. Máder úgy véli, hogy „a Vodafone példája jól illusztrálja, hogy a versenyszféra fehérgalléros munkaköreit jellemzően egy tíz életévnyi kohorsz tölti be,

---

⁵² A 16-25 évesek legmagasabb arányban a kortársaikhoz fordulnak kérdéseikkel, problémáikkal (Albert – Dávid 1998, 2007).

⁵³ Közismert, hogy a társadalom felső harmadába sorolható egyéneknek nagyobb arányban vannak barátaik (Utasi 1990, Albert–Dávid 1998, Angelusz–Tardos 1998). A kedvezőbb életfeltételek nagy valószínűséggel eredményeznek több barátot. „A kedvezőbb életfeltételekkel rendelkezők – akik egyszersmind forrásokban gazdagabbak, forrásaikkal a szociális tőkék piacán csereképesebbek is – tehát nagyobb eséllyel találnak bizalmas barátot, s válnak elégedettebbé, boldogabbá. [...] Ott jön létre és marad életben könnyebben ez a kötelék, ahol a szolidaritás-erőforrások reciprocitásával működhet, ahol kölcsönös érdekek (is) erősítik a kontaktus életképességét, ahol megvan a szolidaritás bizalmi tőkén alapuló elnyújtott reciprocitásának, viszonzosságának az esélye (Utasi 2004b).

⁵⁴ Laki László hangsúlyozza, hogy a jó kapcsolatok még a vállalkozói szellemet, a tudást és felkészültséget, a jó diplomát és a kemény munka és szorgalmat is maga mögé utasította.

mely csak nagyon limitáltan enged teret a pályakezdők megjelenésének. Ezek a fehérgallérosok egy kivételes hegemon kohorszként együtt maradtak: senki előttük, és senki utánuk” (Máder 2011: 136.).

Kitekintés a magyar fiatalok identitását meghatározó tényezőkről

A későmodernításban a tradíciók meggyengülése, a szerepek kiüresedése következtében az egyén elveszíti megszokott támpontjait. Az identitás így nehezebben konstruálható készen kapott és évtizedek, évszázadok óta magától értetődő szerepek alapján. A munka jelentésének megváltozásával ennek identitásteremtő szerepe kérdésessé vált, jóllehet sokáig az állás, a stabil alkalmazás a számított a(z egyik) legfontosabb identitásteremtő tényezőnek (Kohli 1990, Laky 1996, Simonyi 1996, Török 2006.). Mint láttuk a projektkapitalizmus működés módja kifejezetten az identitásépítés ellen hat: Boltanski a rövid határidejű munkák és kapcsolatok sokasága, a pluralizálódás követelménye miatt az identitás szétmállásának veszélyére hívja fel a figyelmet. Az énfelépítést nehezíti, hogy a projektmentalitású világban az egyén immár nem önmaga, hanem adaptációs képességeinek összessége (Boltanski – Chiapello 1999: 503-509). Kérdés, hogy amennyiben a foglalkozás nem válhat a fiatalok identitásának összetevőjévé, ezt milyen más (státusz)jellemzők határozzák meg?⁵⁵ Úgy tűnik, hogy az iskolai végzettségnek bizonyos esetekben meghatározó szerepe van. Ezt a következtetést Laki László megállapításai nyomán vontam le, aki egy kutatás adatai alapján összeállította a fiatalok „szubjektív struktúráképét” (Laki 2006: 193-194).⁵⁶ A megkérdezett fiatalok fele alsó osztályba tartozónak gondolta magát, fele pedig középosztálybelinek, azaz sokkal többen érezték magukat a középosztályba tartozónak, mint a szüleik nemzedékében megkérdezettek. A szerző ezt az oktatás tömegesedésével magyarázta, „melyet a fiatalok szüleikhez képest mobilitásként élnek meg – netán ezen végzettségekhez «tartozó» státusok lehetséges betöltőiként megelőlegeznek vagy remélnek maguknak –, nem igazán törődve azzal, hogy napjainkban az iskolai és a státusmobilitás igencsak elválik egymástól” (Laki 2006: 194).⁵⁷

⁵⁵ Bodó Barna kutatásaiból az derül ki, hogy a határon túli fiatalok esetében a magyar kisebbségi identitás sem válik automatikusan az önképet meghatározó összetevővé (Bodó 2013). Bodó az asszimilációra hajlamosító igazodási kényszerről ír (Bodó 2009), illetve az identitástudat és származástudat közötti különbségről (Bodó 2013: 206). Úgy látja, hogy „bár több fiatal adottságként éli meg magyarságát, sokkal többen vannak azok, akik a kisebbségi léthelyzethez reflexív módon viszonyulnak: önmagukat egy többdimenziós társadalmi erőterben vizsgálják. A mi vagyok/mi nem vagyok kérdésre és dilemmára keresik a választ.” (Bodó 2013: 212.)

⁵⁶ Egy 2001-ben, 18-19 éves fiatalok körében végzett 3000 főre kiterjedő vizsgálatról van szó (Laki 2006: 193.)

⁵⁷ Amíg a francia szociológiában az osztályneurózisra (de Gaulejac 1987, Rényi – Sik – Takács 2014), a nagyfokú társadalmi mobilitásból eredő patológiákra irányul figyelem, addig nálunk ez esetben a mobilitás illúziójából származó frusztrációkra lehet felhívni a figyelmet. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy Magyarországon különösen nagy a diplomás végzettségűek bérelőnye a diplomával nem rendelkezőkhöz képest – akár a régió más országaival is összehasonlítva (Kertesi – Köllő 2006, Róbert 2010)

Az egyetemi, főiskolai státusz identitásteremtő erejére vonatkozóan a hatvanas évektől kezdve számos külföldi elmélet született. Ugyanakkor ma egyre többen kérdőjelezik meg ezeknek a közösségeknek egy egységes identitás kialakulásában játszott szerepét, egyrészt a hallgatók többszörös identitása, másrészt a nagyszámú lemorzsolódó és/vagy kudarcélményt begyűjtő diákokról.⁵⁸ A hazai hallgatói szocializáció is számtalan egyéni mintázatot mutat – éppen töredezettsége, bizonytalansága miatt (Kiss 2008, idézi Pusztai 2010: 39). „Az individualizált utak, a kísérletezés és visszafordulás, a homályos, ideiglenes célok nemcsak a hallgatóvá válás folyamatát lazítják fel, hanem a különböző koncentrikus körökben értelmezhető hallgatói csoportokhoz való tartozás struktúráját is átrendezik. [...] Egyik logika szerint ugyanis a bizonytalan helyzetükben közös státusúak egymásra utaltsága megnő, a stabil normák által szabályozott hagyománnyal való szakítás utáni krízist követő liminoid szakaszban a normák bizonytalansága miatt a spontán közösségi megnyilvánulások válhatnak új rítusokká” (Pusztai 2010: 41). Márpedig a tömeges felsőoktatásban kialakult hallgatói környezet a hallgatók nyilatkozataiban áttekinthetetlen káosz képében tűnik fel. Pusztai szerint a folyamatosan átalakuló környezet miatti bizonytalanság miatt a hallgatók felszabadulnak az önálló identitásalkotás feladata alól, s a helyhez kötött társas közegekből kilépve személyes kapcsolathálózatokat formálnak maguk körül. Így a hallgatók egy részét a döntés halogatása, másik részét az identitásválasztás jellemzi. Angolszász elméletek alapján úgy véli, hogy „a társas környezet hatásaitól elzárkózó (többnyire a szülői minta nyomán korán záró) és az alternatívákat nem mérlegelő bizonytalan (diffúz) identitású hallgató kevésbé szerepel eredményesen”. A bizonytalanságot tovább növeli, hogy a felsőoktatás világában is átalakuló vagy homályosan megjelenő normák között az identitáskereső egymásra vannak utalva (Pusztai 2010: 72-73).⁵⁹

A identitást korábban meghatározó státuszjellemzők közül a nemi és családi szerepek is átalakulnak, jóllehet Magyarországon az attitűdök, és a tényleges viselkedések terén nem látszik hatalmas elmozdulás: a fiatalok körében végzett kutatások is a hagyományos nemi szerepek elfogadottságát jelzik (Schadt 2005).⁶⁰ Ez utóbbi komplex kérdéskör tárgyalásából a családi kapcsolatok kérdését emelem ki.

Utasi Ágnes állapította meg egy tanulmányában, hogy az általánosan jellemző bizalomhiánnyal összefüggésben, „a biztonságigény, a valahová tartozás iránti szükséglet objektíve is felerősíti a feltétlen bizalmat élvező szűk családnak, a családi

⁵⁸ E tanulmányban nincs módon kitérni a konformitás és az autonómia, illetve a csoportban kialakuló hierarchiák énképalakító szerepére.

⁵⁹ Sokan a rendkívül intenzív Facebook tevékenységet is ezzel magyarázzák: a kényszeres posztolások és a visszaigazolások erőteljes igénye az énkép és az identitás építésének meghatározó eleme lett.

⁶⁰ Pongráczné Tiborné és S. Molnár Edit kutatásából az derül ki, hogy 2000 és 2009 között csökkent a hagyományos értékrendet vallók aránya a nemi szerepekkel kapcsolatosan (Pongrácz – S. Molnár 2011). Más kutatások azonban a nők szerepére vonatkozóan a tradicionális beállítódás továbbélését hangsúlyozzák (az idevágó kutatásokat idézi: Csurgó – Kristóf 2012). A nemi szerepek megváltozásának az identitásépítésre gyakorolt hatására jelen keretek között csak utalok, nem célok ennek tárgyalása (a kérdéshez lásd például Blaskó 2005, Frey 2009, Koncz 2005, Pongrácz – Murinkó 2009, Pongrácz 2005, Pongrácz – S. Molnár 2011, Kovács: 2007, Spéder 2011, Tóth 2005, 2007a, 2007b, Dupcsik – Tóth 2008).

kapcsolatoknak a szerepét.⁶¹ Paradox módon azonban a családi kapcsolatok iránti bizalom éppen akkor értékeli fel a családi kohézió szerepét, amikor a család intézményének nuklearizálódásával csökken a családi-rokoni kapcsolatok száma, növekszik az egyedülállók népességi aránya, [...] egyre többen igyekeznek – individuális vágyaikat követve – a megromlott kapcsolatot megszüntetni, és tökéletesebben felcserélni” (Utasi 2004b).⁶² Mindezt a François de Singly családszociológiai koncepciójával való összevetésének szándékával emelem ki, aki azt vizsgálja, hogyan változnak manapság az identitás összetevői az egyén státuszjellemzői által meghatározott identitáson túl. Singly szociológiájának középpontjában az „individualizált család” áll, melynek elsődleges szerepe a családtagok személyes identitásának a felépítése – szemben a családra korábban jellemző nemzedékek közötti – gazdasági, erkölcsi stb. – átörökítéssel. Az individualizált családokra nemcsak a szülővel, rokonokkal szembeni, hanem a családon belüli autonómia is jellemző (az egészen kiskorú gyerekekre is vonatkoztatva),⁶³ aminek társadalmi következménye az autoritások erejének csökkenése a családon kívüli viszonyokban is. Az „individualizált identitás” megteremtőjévé váló család ugyanakkor megsínyli ezt a funkcionális többletét: a házaspároknak vagy például a kamaszok gyerekeknek nem könnyű egyensúlyt teremteniük az autenticitás és az eredetiség kibontakoztatásának „narcisztikus” elvárásai és a hosszú távú kapcsolatokra jellemző, az egyéni akarat korlátozásával járó statuáris elvárások között.⁶⁴ Látható, hogy a család kiemelt fontosságúvá vált a mai Magyarországon az identitásépítés vonatkozásában, jóllehet két egymással ellentétes tendenciáról van szó: a későmodernítésra jellemző autonómiakiterjeszkedésről és autoritásgyengülésről, illetve egy bezárkózó, az ontológiai biztonságot egyedül a szűk családi körben megtaláló védekezésről. A család

⁶¹ Ezen „objektív” tényezők közé tartozik a családi-rokonsági körben az egymásnak nyújtott segítség/kölcsön visszafizetésének nemzedékeket átfogó garanciája, valamint a munkanélküliség megjelenése, mely a közvetlen családtagok összefogását erősítette, valamint a munkanélküliség szegénye is redukálta kapcsolati köteleket (Utasi 2000, 2004b).

⁶² Az értékvizsgálatokban igen preferált a becsületesség és az emberi kapcsolatok fontossága érték, miközben az emberek többségét igen negatív tapasztalatok érik ezek terén is (a kapcsolatok amortizálódása, a családi összetartozás gyengülése, az elmagányosodás). Ugyanakkor itt is érvényes, hogy az adott értéknek ellentmondó uralkodó gyakorlat tovább növelheti az adott érték népszerűségét: azért is annyira fontos, mert hiányzik (Kapitány – Kapitány 2012, vö. a familiarizmus koncepciójával: Dupcsik – Tóth 2008).

⁶³ Amennyiben elfogadjuk, hogy ezek a tendenciák a magyar családok egy részére is jellemzőek, fenntartással kell fogadnunk az olyan definíciójellelű kijelentéseket, miszerint „a kortárs csoport az egyetlen társas szintér, ahol a fiatal egyenlőségen alapuló viszonyokra számíthat, s ahol ennek megfelelően függősége a másiktól nem egyoldalú és nem kizárólagos, mint például szülője vagy tanára vonatkozásában” (Csepeli 2006, 406). (Ahhoz pedig a fenti tendenciák elfogadására sincsen szükség, hogy megkérdőjelezzük az olyan sommás kijelentéseket, mint hogy „míg a család normái az engedelmességét a tekintélyalapú ragaszkodást írják elő, addig a kortárs csoport a kölcsönös együttműködésen és megegyezésen alapul”. Sajnos, nem tudunk kitérni a kortárs csoportokban zajló hatalmi játszmákra, jellemző szerepkörökre vagy az iskolai agresszió jelenségére sem (Hajdu – Sáska: 2009, Kerecsi et al.: 2008, Mayer – Nádori – Vigh 2009).

⁶⁴ A családi kohézió negatív kihatásainak kevesebb figyelmet szentelnek, pedig a szülő fojtó rátelepedése a gyerekeire – akár kényszerből, akár menekülési attitűd miatt – kockázati tényezőként jelenhet meg (Harca 2014: 7).

Singly által leírt identitástámogató szerepét támasztja alá az a tény is, miszerint az ifjúság számára a legfontosabb és legmegbízhatóbb információforrás egyértelműen és fokozottan a család és a barátok, amelyet tovább erősít a partnerkapcsolataikkal, baráti kapcsolataikkal való nagyfokú elégedettség (70 és 82 százalék), valamint a szülői értékrend szintén magas elfogadottsága (Székely 2014: 20).⁶⁵

A család Singly által leírt identitástámogató szerepe – amennyiben egyáltalán létezik ilyen az adott családban – a fiatalok, főként a tizenéves fiatalok számára nem jelent automatikusan magától értetődően érzékelhető vagy felhasználható támogatást. A támpontokat máshol látszanak megtalálni. A késő modernitás szakirodalmának – különösen az ifjúságszociológiai szakirodalmának – alapgondolata, hogy napjainkban az identitáskonstrukció munkája a fogyasztáshoz és a szabadidő-felhasználáshoz köthető. Ezek teremtik meg lehetőséget a saját értékek és vágyak kifejezésére. Láttuk, hogy bizonyos kutatások azt jelzik: a hazai fiatalok számára is a globális fogyasztói kultúrában elfoglalt pozíció vált az elsődleges identitásformáló tényezővé (Ságvári 2012: 80), a média hathatós közbenjárásával.⁶⁶ A magyar fiatalokra jellemző „új materialista értékvilág” (Pusztai 2009, Jancsák – Polgár 2010: 31), mely mind bizonyos hagyományos értékeket – vallásos hit, morális szigor, felelősség, hűség –, mind pedig a posztmateriális értékeket – kreativitás, szabadság, a természet megővése – háttérbe szorítja, az identitás felépítésében is meghatározó (Kapitány – Kapitány 2012).⁶⁷ Akkor is, ha rendelkezésükre állnak a vágyott javak – és akkor is, ha nem.⁶⁸

A fiatalok identitásépítő munkájához jó adalékkal szolgálnak az internethasználatára vonatkozó kutatások.⁶⁹ Nem is annyira a neten konstruált virtuális identitásoknak tulajdonítok fontosságot, hanem a fiatalok életében jelentős szerepet játszó közösségi portálokon felépített, és folyamatos munkával konstruált képnek.⁷⁰ A közösségi portálokon ugyanis úgy tudnak részt venni, ha az ismerősökkel átélt közös élmények,

⁶⁵ Az Ifjúság 2012 adatai szerint a 15-29 éves fiatalok többsége (46 százalékuk teljes egészében, 36 százalékuk részben) elfogadja azt az életfelfogást, ahogyan a szülei élnek (Székely 2014: 20).

⁶⁶ A fiatalkorúak tudatos céltáblái a tudományos alapossággal kidolgozott médiamarketingnek: a fogyasztást befolyásoló divat és életmódminták a hazai iskolai életben is éreztetik hatásukat (Kapitány – Kapitány 2006, idézi: Török – Szekszárdi – Mayer 2011).

⁶⁷ Ezt elsősorban az IKT technológiák birtoklása jelenti. Gábor Kálmán és Szemerszki Marianna kutatássorozata is kimutatta, hogy a fiatalok fogyasztásának a felnőtt társadalométól élesen eltérő jellegét az információs technológiákhoz való viszony alapvetően befolyásolja (Gábor – Szemerszki 2006).

⁶⁸ A fiatalok (nem)fogyasztási szokásai lásd (Nagy 2013, Bauer 2009, Székely 2008, Bauer–Szabó 2005, Törőcsik 2006, A magyar fiatalok gazdagságra vágyanak 2008).

⁶⁹ Jobb híján is. A fiatalok fogyasztási szokásaira vonatkozóan a legnagyobb szakmai érdeklődés a médiafogyasztást, a drog- és alkoholfogyasztást, kisebb mértékben a kulturális fogyasztási szokásokat kíséri.

⁷⁰ Az internethasználat általános elterjedése következtében 2008-ban a fiatalok 84 százaléka tudott a netre csatlakozni (Bauer – Szabó 2008: 83.). A közösségi portálokon a fiatalok 69 százaléka van jelen, ami azt jelenti, minthogy majdnem mindenki, aki az otthonában eléri a világhálót, jelen van valamelyik internetes közösségépítő oldalon (Kitta 2013: 259).

előzetes ismeretség alapján „státuszt csinálnak maguknak”,⁷¹ s ezt a többiek hozzászólásaihoz igazodva alakítják (Bauer – Déri 2009: 291).

Nyilvánvaló, hogy a fiatalok számára a szocializációs pályák a korábbinál jóval kevésbé meghatározottak. A szocializáció korábbi útjai széttöredeztek: egymással ellentétesen zajló, többszörös szocializációról lehet beszélni. A fiatalok is folyamatosan más és más szocializációs közegben formálódnak, s ennek megfelelően önmagukat folyamatosan újra kell alakítaniuk, esetenként újraalkotniuk. A hazai középiskolás korú fiatalok körében is kimutathatóvá vált, hogy a tanuló „egyre több szerep felvételére kényszerül” (Paku 2010), ami a szerepkonfliktusokból adódó túlterhelődés kockázatát is növeli (Török – Szekszárdi – Mayer 2011).⁷² Mindezek miatt Bernard Lahire egyenesen úgy véli, hogy át kell rajzolni a korábban koherens egységként kezelt egyén képét, az én felbontása nem elméleti választás, hanem a mindennapok tapasztalata. Hiszen hogyan beszélünk az egyén társadalmi integrációjáról, ha nem világos, éppen melyik társadalomról, közösségről beszélünk, éppen mikor, hova szocializálódik az egyén, s milyen befolyásoló erővel bír az intézmények egyre többször megkérdőjelezett szocializáló képessége? (Rényi – Sik – Takács 2014). A megsokszorozódott – és sokszor – egyidejű szocializációs közegek közötti mozgás, a szocializációs mezők közötti transzfer problémája a magyar fiatalok számára is alapvető probléma: visszautalnánk az iskolában szerzett ismeretek adaptálhatatlanságára a hétköznapiak során felmerülő problémák esetében, a munkahelyen megkövetelt készségeknek és beállítódásoknak a baráti vagy párkapcsolatokba beszivárgására. Nyilvánvaló például a sokak által harmadlagos szocializációs közegként kezelt szabadidő behatolása a korábban a család, az iskola, vagy éppen a munka uralt terepekre. „A családi vacsora alatt frissített Facebook-állapot, a tanóra alatti internetes csevegés mindennapos tevékenység, amely nem ritkán a szocializációs közegek konfliktusával jár együtt” (Székely 2014: 13).⁷³ A felsőoktatási hallgatók szocializációja kapcsán Pusztai is bemutat olyan szocializációs modelleket, ahol egymás riválisaként tűnik fel a külső és a belső társas környezet, amelyek a „legfontosabb intézményi erőforrásért”, a hallgatók idejéért versengenek. Eszerint a

⁷¹ Egy 2008-as (!) adat szerint a 14–19 évesek 17 százalékának van saját blogja, és szabadnapon 22 százalékuk tölti idejét ilyenek olvasásával. 17 százalékuk töltött már fel saját készítésű videót közösségi fájlmeosztó oldalra (Török – Szekszárdi – Mayer 2011).

⁷² A hagyományos kételemű család/iskola, illetve a háromelemű család/iskola/munka szocializációs közegek/ágensek kiegészítése Giddensnél is megjelenik (Giddens 2006). Nagy Ádám és Trencsényi László hazai adatokra támaszkodva a szabadidő harmadlagos, valamint az információs társadalom virtuális tereit tartalmazó negyedleges szocializációs közeg léte mellett érvel. Ennek ellentmondanak Harcsa István – igaz a gyermekes családokra vonatkozó – kutatása, melynek egyik konklúziója szerint „a szabadidős társadalom iránti korábbi felfokozott várakozásnak nem voltak, illetve jelenleg sincsenek meg az alapjai” (Harcsa 2014: 88). A hazai ifjúság és a „szabadidő szcenárió” (Gábor 2009:65) összefüggéseinek tárgyalása alaposabb utánajárást igényel. Az elsődleges, a másodlagos, a harmadlagos (negyedleges...) szocializációról, a szocializáció új tereiről lásd Nagy 2011, Nagy – Trencsényi 2012.

⁷³ Székely Levente arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocializációs közegek konfliktusa egyáltalán nem új jelenség: gondoljunk a kötelező közoktatás bevezetésére, mely a házi feladat révén például a családi közeg is gyarmatosította. Napjainkban ehhez hasonlóan keresik helyüket az infokommunikációs eszközök a különböző terekben, így az osztálytermekben is (lásd az óra alatti sms-váltásokat, facebookozást) (Székely 2014).

családi terhek, a külső barátok és munkavállalás mind a hallgatói szocializáció sikere ellen hatnak (Pusztai 2010: 45). Tóth Olga pedig arra mutat rá, hogy sok esetben maguknak a szülőknek értékrendje sem egyezik egymással (Tóth 1999, 2001). Dubet „dialogikus egyén” koncepciója is hasonlóan ragadja meg a helyzetet: az egyének különböző cselekvési logikák mentén próbálnak több-kevesebb sikerrel egyensúlyi helyzetet kialakítani környezetükkel, s önmagukkal (Dubet 2012). Mivel a társadalom immár nem biztosít sem stabil értékeket, sem normákat, sem integráló szerepeket, az egyén soha nem szocializálódik teljesen – ez a többszörösen is bizonytalan helyzetű fiatalokra még inkább igaz. Identitásuk folyamatos munkaként konstruálódik heterogén elvek viszonyában, több cselekvési logika feszültségében és összekapcsolódásában (Rényi – Sik – Takács 2014). A fiatalok mindezek következtében bizonytalanok, de nemcsak a külső (a makrotársadalmi és a szintén bizonytalan identitású barátok/ismerősök alkotta) körülmények miatt, hanem saját maguknak a bizonytalanságból eredő kiszámíthatatlan reagálásuk miatt is – ami csak tovább növeli a kiszámíthatatlanságot. A sokrétű szocializáció, a szocializációs keretek pluralizálódása egyfelől az egyediség érzését keltheti a fiatalokban: a függetlenség, az eredetiség érzését. Ugyanakkor ugyanezek a tendenciák okozhatják a magány, meg nem értettség érzését is, egyfelől mivel nem áll a rendelkezésükre egy konkrét szocializációs keret konkrét (kis)közössége, másrészt a többszörös szocializáció megnehezíti az önkifejezést, ellenben növeli a környezet értetlenkedésének esélyét, a meg nem értettségéből kialakuló frusztrációt. Lahire álláspontja szerint a közös alapok eltűnéséből fakadóan, az individualizálódás következményeként, nehezebbé vált a barátokhoz, társakhoz kapcsolódás is. Mivel ezek a kapcsolatok kiemelt jelentőségűek az identitás megalapozásakor, esetlegességük tovább növeli a frusztráció és szorongás egyébként is jelentős élményeit.

„Ezen álláspontok ellenpontjaként Giddens az intimitás új lehetőségterére utal, a tradíciók által nem kötött, a felek által szabadon definiált tiszta kapcsolatokra. Álláspontja szerint ezek nem csupán az identitás konstrukciójának és az ontológiai biztonság megteremtésének kiemelt helyszínei, de egyúttal a demokratikus viszonyok kísérleti laboratóriumai is” (Rényi – Sik – Takács 2014).

A Giddens tiszta kapcsolatnak nevezi a közeli, érzelmileg telített informális kapcsolatokat, mely az intimitás korábbi formáival szemben nincs intézményi keretek közé ágyazva.⁷⁴ A tiszta kapcsolatok abban az értelemben tiszták, hogy céljaik és kereteik tekintetében függetlenek a tradícióktól: szabadon alakíthatóak, pusztán a felek igényeitől, kísérletezési, reflexiós és kommunikációs képességeitől függően. Éppen ezért sajátos feszültségekkel is terheltek. Egyrészt a kapcsolat esetleges nehézségeiért, kudarcaiért a felek viselik a felelősséget, akik emiatt identitásukban érintettek. Másrészt a kapcsolat stabilitását – külsődleges kényszerek híján – magán a kapcsolaton belül kell biztosítani az elköteleződés révén (Giddens 1991: 88–95, Sik 2013b: 134). Az intimitáson alapuló tiszta kapcsolatok a késő modernitás egyéneként az identitásépítésének meghatározó terepei. Amennyiben a feleknek sikerül egymás iránt

⁷⁴ A tiszta kapcsolatok giddensi koncepciójának (Giddens 1991) rövid bemutatását Sik Domonkos tanulmánya alapján teszem, ennek részletes leírását lásd Sik 2013b.

kölcsönös bizalmat kialakítaniuk, az intimitás lehetőséget ad az elismerésre és az autonómiára, saját maguk megmutatására, egy közös valóság kialakítására. „Miután a formális hétköznapi viszonyokat az egzisztenciális szorongás és a bizalmi deficit jellemzi, elsősorban a tiszta kapcsolatokban alapozható meg az ontológiai biztonság, a másokba, a világba és az önmagunkba vetett bizalom.” (Sik 2013b: 135.)

Kérdés, hogy az identitásépítés alapvető terepévé váló tiszta kapcsolatok kialakulásához rendelkezésre állnak-e a pszichológiai és a társadalmi feltételek Magyarországon?⁷⁵ Az előbbire olyan adatok segítségével próbáltam választ találni, amelyekből a hazai fiatalok gondolkodás(mód)jára lehet következtetni.

A nemzetközi értékvizsgálatok (World Values Survey) azt mutatják, hogy a magyar zárt, magába forduló társadalom, amelyben életkortól függetlenül a hagyományos értékek dominálnak (Tóth István 2009, Keller 2009, 2010). Ságvári Bence ezekre az adatokra támaszkodva kockáztatja meg azt a következtetést, miszerint a fiatalok generációja nem szakít szülei értékeivel, sőt a fiatalok értékválasztásaikban hozzáöregedtek szüleikhez – dacára az ellentétes várakozásoknak (Ságvári 2012:79).⁷⁶ Mint korábban már szerepelt, a hazai fiatalokat a bizalomhiány nagyon magas szintje jellemzi, a rendszerszintű bizalomra vonatkozó adatok vonatkozásában nemzetközi összehasonlításban a magyar fiataloké a legalacsonyabb mutató, miközben általános tendencia szerint az elégedetlenség mértéke az életkorral nő. Ennek látványos megnyilvánulása, miszerint azzal a kijelentéssel, hogy „bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer”, a 18-29 éves fiatalok negyede egyetért – minél fiatalabb és minél jobb módú, annál inkább (ESS 5. hullámának adatai, idézi Ságvári 2012: 70).⁷⁷ A rendszerekkel (például a kormányokkal) szembeni bizalmatlanság mértékéhez hasonló értékeket mutat a szűk kapcsolatkörön kívüliekkel, általában az emberekkel szembeni bizalmatlanság mértéke is. Egy, az ezredfordulón elvégzett hazai vizsgálat válaszadóinak kétharmada szerint „általában nem bízhatunk” vagy „sohasem bízhatunk” az emberekben (Utasi 2004b).

A bizalom hiánya a hétköznapi életben a normaszegéssel szembeni ambivalens magatartással jár együtt. A korrupció mértékét a hazai fiatalok nagyon magasra tartják, 69 százalékuk gondolja azt, hogy ez ellen az államnak kellene tennie valamit, 35 százalékuk szerint az állampolgároknak is – mely érték Magyarországon a legalacsonyabb. Egyfelől úgy vélik, hogy a korrupcióval szemben értelmetlen fellépni (Ságvári 2012: 79), másfelől „a fiatalok egységes állásponton vannak abban a

---

⁷⁵ Jóllehet, tiszta kapcsolatok a baráti, tehát nem kizárólag a párkapcsolatokra is jellemzőek, mégis a szexualitás révén ez utóbbiaknak van e szempontból jelentőségük. Az Ifjúság 2012 adataiból az derül ki, hogy manapság fiatalok később és kisebb intenzitással létesítenek együtt élő párkapcsolatot, mint a korábbi generációk. A 25-29 évesek 40 százalék például még sosem élt párkapcsolatban. (Jóllehet, párkapcsolatot a fiatalok már korán kialakítanak, az összeköltözés csak a húszas éveik közepén válik jellemzővé). Utasi szingli-tanulmányaival egybehangzóan ezeknek a fiataloknak a többsége is párkapcsolatban szeretne élni, azaz többségében nem önként vállalt egyedüllétről van szó. (Makay 2013.)

⁷⁶ Természetesen Ságvári is tudatában van a fiatalok belső tagoltságának, de az adatok jellege miatt az érték(rend)beli heterogenitást nem elemzi. Erre lásd Kapitány – Kapitány 2012.

⁷⁷ Erről részletesebben ír Szabó Andrea és Kern Tamás Ifjúság 2008 kutatást elemző tanulmányukban (Szabó – Kern 2011).

tekintetben, hogy ma Magyarországon a becsületesség nem kifizetődő tulajdonság, és sokkal jobban boldogulnak, azok az emberek, akik képesek hazudni, csalni és lopni” (Székely et al. 2012: 4).⁷⁸ A magyar fiatal felnőttek azzal a kijelentéssel is nagymértékben egyetértettek, hogy „aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon” (Hungarostudy-adatok, idézi: Susánszky 2011: 145.), „emellett nagymértékben azonosultak azokkal az állításokkal is, amelyek a gyors változások következtében az értékek meggyengülésére és a világban való eligazodás bizonytalanságára vonatkoztak” (uott).

A nemzetközi értékvizsgálatok adatai szerint a hazai fiatalokat a kooperáció és szolidaritás hiányának nagyon magas értéke is jellemzi (Tóth István 2009: 27, Giczi – Sik 2009). Ez a tendencia nemcsak a magyar fiatalokra jellemző (jóllehet a mértékbeli különbségek különösen aggasztóak). Danilo Martuccelli a szingularizáció jelensége kapcsán beszél a szolidaritás érzésének elhalványulásáról (Martuccelli 2010). A szingularizáció Martuccelli koncepciójában olyan – strukturális és kulturális értelemben is zajló – folyamat, melyben a termelés, a piac, a különböző közszolgáltatási intézmények és a társadalmi politika az egyének legkülönbözőbb igényeihez és élethelyzetéhez igazodnak. Mindez a személyközi viszonyok kereteinek lebomlása mellett a normatív rend általános felbomlásával is jár. A szingularizáció nyomása ugyanis az egyént is arra ösztönzi, hogy önmagát egyedi egyénként hozza létre – függetlenül minden modelltől, értéktől és normától –, mely szingularitás megteremtése a bármilyen szituációhoz való legteljesebb alkalmazkodást (is) jelenti. A normatív keretek eltűnése ugyanakkor a cselekvés következményeinek felelősségét kizárólagosan ezek előidézőjére, az egyénre hárítja, mely szisztematikus felelősségáthárítást Martuccelli új uralmi formaként azonosítja. A szingularitás, az egyedivé válás normája ezáltal a „közös-ség”, a szolidaritás érzését lehetetleníti el (Martuccelli 2010, 2011, 2012, Rényi – Sik – Takács 2014). Utasi is arra hívja fel a figyelmet miszerint „az individuális értékpreferenciák erősödésével párhuzamosan az általánosan forráshiányos, ám határozottan gazdagodáselvű társadalomban csökkent a magas státusúaknak a lemaradók iránt érzett, azokat segíteni szándékozó szolidaritástudata. [...] A gazdagodásvágy szükségképpen lazította a «gazdaságtalannak» ítélt kapcsolatokat, s egyúttal felértékelte, nélkülözhetetlenné tette a forrás-erős erős és gyenge kötelékeket.” (Utasi 2004b) Kifejezetten a fiatalokra fókuszálva – az ESS legújabb adataiból – azt látjuk, hogy a 18 év alattiak esetében segítőkészség értéke meredeken visszaesett (jóval az országos átlag alá). A tolerancia értékének hasonló, mért visszaesésével ez a „nemszolidáris, kíméletlenségre is képes fiatalok színrelépésének veszélyét jelzi”, melyet a Kapitány szerzőpáros a negatív individualizálódás következményének valószínűsít (Kapitány – Kapitány 2012: 114.). A fiatalok értékeire vonatkozóan több tanulmány is különböző feszültségpotenciálokra hívja fel a figyelmet. Ságvári Bence a WVS 2009-es, 5. hullámának adatait feldolgozó Tóth István György (Tóth István 2009) kutatásai nyomán a paternalista mentalitásra, az állammal szemben megfogalmazott magas

⁷⁸ A hazai anómikus értékrendet számos tanulmány járja körül (Spéder – Paksi – Elekes 1998, Tóth 2001, Kopp 2008, Keller – Sik 2009, Tóth István 2009, 2010, Székely et al. 2012, Ságvári 2012, Kapitány – Kapitány 2012).

elvárásokra hívja fel a figyelmet, miközben nem ismerik el annak tevékenységét. A társadalmi egyenlőtlenségeket el nem fogadó társadalomban erejét veszti a meritokratikus elv legitimitása, miközben „az elmúlt közel két évtizedre a társadalmat és gazdaságot sikeresekre és sikertelenekre osztó dualista közgondolkodás vált meghatározóvá” (Csepeli 2007, idézi: Ságvári 2012: 68). A Kapitány házaspár az ESS eddigi adatfelvételi hullámaikat elemző kutatásokra, illetve saját értékrendszer-kutatásaira vont le hipotetikus következtetéseket a fiatalok értékvilágára, cselekvési tendenciáira vonatkozóan (Kapitány – Kapitány 2012). Mint említettük a legfiatalabbakra még inkább igaz – az egyébként az társadalomra általánosan jellemző – konzervativizálódás.⁷⁹ Ezt egyfelől a hagyomány értékének felerősödése, másfelől a hedonizmus értékének lecsökkenése jelzi; utóbbi gyengülésében a fogyasztói társadalom negatívumainak elutasítása fejeződik ki. Meglepő módon a megfelelő viselkedés, a konformizmus – fiataloktól elvárt – elutasítása is gyengül, mely „az »alattvaló« mentalitás erősödésének veszélyét is magában hordja, ami a fent említettekkel (a tolerancia-, és szolidaritáscsökkenéssel és a növekvő ambíciókkal) együtt a történelmileg jól ismert igen negatív magatartásformákká állhat össze” (Kapitány – Kapitány 2012: 114.).

A legfiatalabbak esetében egyébként a – felnőtt társadalomhoz hasonlóan – a létbiztonság igénye a legfontosabbnak ítélt érték, ezt követi a becsületesség és az emberi kapcsolatok fontossága. Ez Kapitányék szintén részben a konzervativizmus térhódításának, a morális értékek iránti növekvő igény jeleként valószínűsítene, ugyanakkor még fontosabbnak tartják a közvetlen kapcsolatok iránti igény felerősödését, az elmagányosodástól való félelmet, a tömegessé vált kapcsolatteremtési nehézségeket, valamint annak tapasztalatát, hogy az ember számára csak a közvetlen családi-baráti kapcsolatok nyújthatnak biztonságos fogódzót (Kapitány – Kapitány 2012: 113-114.).

A 18 év alattiakra jellemző attitűdök, vallott értékek azért is meglepőek, mert a gyermeknevelési elvek kapcsán végzett kutatások alapján kicsit másra következtethetnénk. A legfrissebb vizsgálatok szerint „a megkérdezettek többsége az őszinteséget, a felelősségérzetet, az önállóságot és a mások tiszteletét tartja olyan értékeknek, melyeket szívesen látna a gyerekeiben, és ezért a nevelésük során próbál is tenni valamit” (Csurgó – Kristóf 2012: 44.). Tóth Olga 10 évvel korábbi vizsgálata szerint ugyanezen fenti négy érték mellett a szülők ötödikként a talpraesettséget említették legfontosabbnak, amit gyerekek a legfontosabbnak emeltek ki. Az önálló gondolkodás jelentőségére külön kiemelem: mind a felnőttek, mind a gyerekek több mint fele tartotta ezt fontos tulajdonságnak (Tóth 2001: 458). Az önirányítás, önálló gondolkodás igénye egy másik, az ezredfordulót megelőző gyermeknevelési elvekre koncentrált kutatás szerint is alapvető elvárás volt, a szülők és a gyermekek részéről is (Füstös-Szabados 1998: 250).

⁷⁹ A sorozatos felmérésekhez képest mutatott leglátványosabb elmozdulás az elmúlt évtized második felében az ország egész lakosságára nézve a hagyomány értékének erősödése. Ez a tradíció-keresést, a hagyományok szerepének felértékelődését mutatja a mindennapi élet legkülönbözőbb területein (Kapitány – Kapitány 2012).

Úgy tűnik tehát, hogy a kilencvenes évek végén gyermeket nevelő szülők többsége gyermekét autonóm, önálló gondolkodásra, döntésre és felelősségvállalásra képes felnőtté szeretne volna nevelni. Mindez teljesen összhangban van (volt) a későmodernitás társadalmi, politikai, majd ennek következményképpen pszichológiai szintjén meghatározóvá vált autonómia normává válásával (Ehrenberg 1995). A személyes választást és az egyéni kezdeményezőkézséget értékelő autonómia normája annak a társadalomnak az ideálja, ahol mindenki saját változásának ágense – még a hierarchia legalján is.⁸⁰ E koncepció szerint napjainkban az autoritás nem a mechanikus engedelmességen, hanem a kezdeményezőkézségen alapul.

Ennélfogva, annak próbáltam utánajárni, hogyan jelenik meg a késő modernitást jellemző egyre növekvő autonómia-készletés a magyar fiatalok életében. A szakirodalom általában a pályaválasztási döntésben látja az első jelentős, önálló elhatározást. Ezt ma elsődlegesen a fiatalok jelölik ki,⁸¹ a diákok többsége döntően saját magában keres először megerősítést.⁸² A továbbtanuló középiskolások elsődleges szempontja egy piacképes diploma, majd ezt követi számtalan tényező közül a hallgatói juttatás mértéke, mely az önálló élet lehetőségét (illúzióját) kelti bennük.⁸³ A fiatalokra is egyre jellemzőbb döntés- és felelősségnövekedés kényszere – a pályaválasztás kérdésén túl is – belátható, ugyanakkor az adatok nem annyira a 90-es évek szülői elvárását tükröző autonóm, felelősségteljes fiatalság képét rajzolják elének. A kádári reflexek, a már említett paternalista állam iránti igény, a tekintélyelvűség, a kritikai attitűd hiánya,⁸⁴ konformitás, az újítás motivációjának hiánya válnak jellemzővé. Ennek fényében nem meglepő, hogy „majd minden harmadik fiatal azt a Kádár-korszakból fennmaradt tipikus kispolgári attitűdöt tartotta magára nézve igaznak, miszerint «mindegy, milyen rendszerben élünk, a lényeg a túlélés, úgyse tudunk beleszólni a politikusok dolgába»” (Szabó – Kern 2011). Az autonómiára irányuló igény mérsékeltsége tükröződik abban is, hogy a szüleikkel együtt élő 15-29 éves fiatalok 41 százaléka nem szeretne elköltözni a közeljövőben (Székely 2014: 20).

⁸⁰ A cselekvési autonómia és a személyes kezdeményezések normatív pluralizmussá kristályosodásával az új életmódot az én meghaladásának normái jellemzik. Az énefejlesztés („kényszere”) azonban nem igazán mutatkozik meg a hazai adatokban: a felnőtt lakosság tanulási aktivitása nemzetközi összehasonlításban nagyon alacsony, a felnőttek mintegy 3 százaléka vesz részt valamilyen képzésben (ami harmada az európai átlagnak) (Lannert 2008: 324).

⁸¹ „Ugyanakkor a szülők (és a család jelen életciklusa alatt megtapasztalt, a konvertálható kulturális és presztízs tőke létéből/nemlétéből való tapasztalatok és konklúziók) az alternatív útvonal tervezésekor komoly befolyásoló szereplőként jelennek meg.” (Jancsák – Polgár 2010:22)

⁸² Kérdés, hogy milyen mértékben oka az egyedül hozott döntéseknek, hogy a továbbtanulás előtt álló fiatalokat körülvevő felnőttek komoly információhiánnyal bírnak a felsőoktatás világára vonatkozóan, mind az egyes intézmények belső világa, mind a szakok tartalma és kimenete tekintetében (Jancsák – Polgár 2010: 31.).

⁸³ Jellemző, hogy ugyanezen diákok tanárai szerint a diákok egy szak híre, egy intézmény tudományos színvonala, a piacképes diploma, a felsőoktatási rangsor, a könyvtár színvonala (!) alapján döntenek, s a hallgatói juttatás csak a 13. a sorban. A kutatás a diákélet, a szabadidő eltöltése tekintetében is nagy különbséget talált (Jancsák – Polgár 2010).

⁸⁴ A kritikai attitűd iránti negatív attitűdre lásd például a barátok kapcsán leírtakat vagy Csákó Mihály kutatását (Csákó 2011), a(z új) tekintélyelvűségre vonatkozóan Fábian 1999 és Csepeli – Murányi – Prazsák 2011.

A fiatalok vonatkozásában a kortárs szakirodalom kétirányú értékátadásról beszél: esetükben egyszerre van szó mintakövetésről és mintateremtésről (Somlai 2007: 43). Noha a fiatalok mintaadó státuszáról elsősorban a fogyasztási szokások kapcsán beszélnek, a fiatalok értékrendjének átvételét is több kutatás igazolja. A különböző társadalmi elvárások átalakulása, az értékváltások az ifjúságot új életstratégia kidolgozására kényszerítik. Kérdés, mire támaszkodnak a fiatalok? Képesek-e a különböző szocializációs területeken megszerzett képességeik kombinálásával alkalmazkodni egy formálódó világ nehezen értelmezhető elvárásaihoz? Vagy az előző generációk bevésődött szokásaihoz, belsővé tett értékeihez nyúlnak vissza megerősítésként?

A kérdés megválaszolásához segítséget adhat Jean-Claude Kaufmann megközelítése, akit leginkább az érdekel, hogyan változik az identitás a változó szerepek és a tudattalan szokások feszültségében a nyolcvanas-kilencvenes évektől. Kaufmann számos példát bemutatva arra jutott, hogy a fiatalok eszméi, elképzelései a gyakorlatban a tudattalan inkorporált szokásoknak rendelődnek alá, módosítva a cselekvők előzetes szándékait.⁸⁵ Kaufmann meggyőződése, hogy egy fiatal pár mindennapi életének megszervezése reaktiválja a családi múlt szokásait, mely rutinizálódás komfortot és biztos identitást garantálhat (ugyanakkor a feszültségek – és a kapcsolat – robbanását is).⁸⁶ Ezt a rutinizálódást a szerző a családi szocializáció – kívánt vagy nem kívánt – következményeként, nem tudatos beidegződésként írja le. Hasonló gondolati csapáson halad Giddens is, amikor kijelenti: a valóságnak teljesen ellentmond az a feltételezés, hogy a mindennapok a szabad választások sorozatai. Ő is a rutinizáció elkerülhetetlenségével érvel: nem létezhetne mindennapi élet rutinok létrehozása nélkül. A rutinok lélektani hatása az ontológiai biztonság megteremtése során elengedhetetlen, mivel a rutinok olyan strukturáló médiumok, amelyek segítségével a különböző cselekvési kontextusokon átívelve az élet folytonosságát lehet létrehozni (Sik 2013a: 90).

A rutinizáció jelensége elvezet a későmodernitás patológiáihoz: a függőségekhez és a fundamentalizmushoz.

Korábbi társadalmakban a hagyományok határozták meg a cselekvési pályákat. A függőségek Giddens szerint hasonlóképpen működnek: „a kockázatok felvállalása helyett kötött pályára állítják a cselekvéseket. Igaz, esetükben nem a közösség szokásai, hanem a görcsösen ismételt egyéni rítusok jelölik ki a cselekvés kereteit. [...] A hagyományok e potenciáljuk okán továbbra is jelentős tömegeket vonzanak. Minthogy a késő modernitás realitásának tagadásán alapulnak, ezért a fundamentalizmus formáját öltik” (Sik 2013a: 140). Giddens megfogalmazásában „nincs semmi különös a fundamentalizmus megjelenésében a késő modern világban. A «fundamentalizmus»

⁸⁵ Lévén a szerző családszociológus, legmeggyőzőbb példája a fiatal párok háztartási feladatokra vonatkozó egalitárius diskurzusa és a ténylegesen megvalósuló munkavégzés közötti igen jelentős az eltérésre vonatkozik (részletesen lásd Takács 2013: 13-14).

⁸⁶ A beidegződött szokások hatása ugyanis sokféle lehet. A házastársi stabilizáció olyan normalizációs folyamat eredménye, melyben mindenki fokozatosan engedi, hogy egy-egy szereppel azonosítsák, mert így bizonyos kiegyensúlyozottsághoz jutnak. Az nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a párkapcsolatok „normalizációs” folyamata a nők számára teremt csapdahelyzet: a kapcsolat nyugalmának és stabilitásának feltétele a családjának alárendelt, háztartás terhére a vállán cipelő szerep elfogadása.

csak a radikális kétely háttére előtt válik azzá, amivé. [...] A fundamentalizmust úgy határozhatjuk meg, mint törekvést a formulaszerű igazság érvényesítésére, tekintet nélkül a következményekre (Giddens 2013a: 89).

A hazai fiatalok fundamentalizmus iránti vonzalmának a tendencia növekedésével bővülő szakirodalma van.⁸⁷ Egyesek a fiataloknak a szervezett keretek iránti igényével magyarázzák a szervezett élményeket kínáló radikális politikai csoportosulások megerősödését (Murányi, 2010; Csepeli – Murányi – Prazsák, 2011). Szabó Ildikó a fiatalok szélsőjobboldali értékek iránti vonzódását a nemzeti identitás problémájának összefüggéseiben tárgyalja (Szabó 2004, 2009, 2010), amellet érvelve, hogy a nemzeti identitás társadalmi konszenzusának kialakulatlansága a nemzeti szocializációnak a politikai szocializációtól való elválásához vezet. A demokratikus szocializáció hiánya, a nemzeti tematika aktuálpolitikai eszközzé alakítása, a sérelmekre és frusztrációkra épülő nemzeti identitás mind oka, hogy a Jobbik – online és offline térben is folyó – intenzív mozgósítással erős közösséget képes nyújtani a fiatalok számára – amely nagyobb fokú politikai aktivitással jár a Jobbikos fiatalok körében (Félix – Gregor 2014: 284.) A fenti értékutatókban megjelenő, a 18 év alattiakra jellemző intolerancia-növekedés és viszonylag magas kockázatvállalás, kihíváskeresés együttjárása a Kapitány-házaspár szerint a fiatalok társadalmi/politikai radikalizálódásának is jele lehet (Kapitány – Kapitány 2012: 114.).

A fiatalok radikalizálódásának elképzelését nagymértékben cáfolják azonban a szabadidő-vizsgálatok. Ezekből az derül ki, hogy az ifjúság szabadidejében a passzív tevékenységek dominálnak: döntő többségük internetezéssel vagy tévézéssel foglalkozik, rekreálódik.⁸⁸ Hétfvégéken ugyan gyakori „a barátokkal lógás”, ötödük azonban nem csinál ilyenkor sem semmi különöset, „csak úgy elvan” (Székely 2014: 22). Kötelező programjai végeztével a 15-29 évesek hétköznapjaikat leginkább otthon töltik, a hétvégéken is 76 százalékuk marad otthon, azaz általában nem járnak társaságba, és nem élnek aktív társas életet. A megkérdezett fiatalok közel egynegyedének nincs is olyan állandó baráti társasága, akikkel a szabadidejét együtt eltöltené (Székely 2014: 22-24). Nagymértékben jellemző rájuk a céltalan szabadidő-felhasználás (Bauer 2011: 231.), valamint hogy markánsan elválnak a szereppel bíró, fizikailag, intellektuálisan és/vagy emocionálisan erőfeszítést igénylő szabadidős elemek a funkciótlan, passzív, befogadó „aktivitásoktól” (bámészkodás, lófrálás).⁸⁹

Kérdés, hogy ez a mindennapokat átszövő passzivitás, sodródás, erőtlenség és bizonytalanság mikortól válik patológiává? A fiatalok körében ugyanis egyre erősödik a

⁸⁷ Például Böcskei 2010, Csepeli – Prazsák – Murányi 2001, Félix– Gregor 2014, Grajczjár – Tóth 2011, Karácsony – Róna 2010, Kovács – Kriza – Vajda 2002, Murányi 2010, Róna – Sörös 2012, Szabó 2010, illetve Kriza Bori és Wizner Balázs filmje a Dübörög a nemzeti rock.

⁸⁸ Harcsa István hívja fel a figyelmet a tévénézési szokások individualizálódásának jelenségére, azaz a családi tévénézés nagy mértékű visszaszorulására (Harcsa 2014: 81). Miközben a szakirodalom a neten lógást gyakran önmagában véve passzív időtöltésként definiálja, nagy figyelmet szentel a multitasking jelenségének (Ságvári 2008, Kitta 2013, Székely 2014).

⁸⁹ A plázák társas életben betöltött szerepéről, a funkciós, illetve a funkció nélküli szabadidő-eltöltésről bővebben lásd Demetrovics – Paksi – Dúll 2010.

jövőtlenység érzése is (Susánszky 2011: 145, Oross 2013: 288, Czibere 2014: 64), amelyek együttesen akár cselekvésképtelenséget is előidézhetnek.⁹⁰

A hazai ifjúságot sújtó, tipikusan a későmodernitás patológiáiként számon tartott jelenségek vonatkozásában Laki László a fiatalok rossz közérzetének okát éppen a reális társadalomképükben látja (Laki 2006: 193.). A korábbi Ifjúság-kutatások során megkérdezett fiatalok közül sokan számoltak be szorongásaikról és félelmeikről – például a munkaerőpiacra való bejutás vagy az elbocsátás esélyét illetően. Márpedig az állandósult bizonytalanság és szorongás pszichoszomatikus megbetegedésekkel, az életminőség romlásával jár együtt, illetve növeli a deviánsnak tekintett magatartásmódok és életvitel kockázatát (Kopp – Skrabski – Lőke – Szedmák 1996, idézi: Laki 2006: 193.) A rendszerváltozás óta eltelt időszak egészségi állapot-felmérései a pszichés és pszichoszomatikus megbetegedések egyre gyakoribbá válását mutatják a fiatalok körében (Pikó 1995, 1999).⁹¹ A fiatalok mintegy negyede panaszkodik a közérzetük alakulását meghatározó olyan pszichoszomatikus tünetekről, mint a gyakori fejfájás, a feszültség, az idegesség és az alvásproblémák (Susánszky – Szántó 2002). A fiatalkori alvászavar a 18 éven aluliak 20-30 százalékánál fordul elő,⁹² mely közérzet- és a kognitív teljesítőképesség romlást és egészségkárosodást is okozhat, valamint növekszik a gyógyszerabúzus veszélye, az illegális droghasználat és az alkoholfogyasztás és a balesetek kockázata (Susánszky 2011: 146). Susánszky Éva epidemiológiai vizsgálatokra hivatkozva hívja fel a figyelmet a 35 éven aluli hazai fiatalok körében igen magas légúti és bőr-, valamint pollenallergiák előfordulására. „A tünetek kialakulásában a pszichoszociális stressz is jelentős szerepet játszik. A betegség gyakran valamilyen nehéz életeseemény után jelentkezik, vagy valamilyen családi diszfunkcióra utal, például az asztmás fiatalok családjában gyakoriak a kommunikációs zavarok, és magasabb a válási arány.” (Susánszky 2011: 148) Európai összehasonlításban a magyar fiatalok körében az átlagosnál gyakoribb a dohányzás, a nyugtatófogyasztás, a gyógyszer és az alkohol együttes fogyasztása, valamint a borivás. Mindez együtt jár az attitűdök megváltozásával: csökkent az alkohol és más drogok fogyasztásával kapcsolatos veszélytudat, alacsonyabb lett a rendszeres fogyasztást helytelenítők aránya (Susánszky 2011: 155). A devianciák tekintetében Herczog Mária becslése szerint a fiatalkorúak 15–20 százaléka élethelyzeténél és adottságainál fogva potenciálisan veszélyeztetett. Kutatásai alapján a szegénység és az ezzel összefüggő stressz, a lakhatási problémák, a gazdasági, a földrajzi és/vagy az érzelmi izoláció, a munkanélküliség, az alacsony iskolázottság, a környezeti hatások által felerősített genetikai predispozíciók, az étkezés minősége, a szerhasználat, az alkoholfüggőség, illetve a morális keretek hiánya mind okozója lehet a deviáns viselkedésnek (Herczog

⁹⁰ Ugyanakkor Czibere Ibolya arra is felhívja a figyelmet, hogy a fiatalok „problématérképének” – a létbizonytalanságot és a munkanélküliséget követő – harmadik helyén álló céltalanságtól való félelem, arra enged következtetni, hogy érzékelik a saját sorsuk feletti irányítás lehetőségének elvesztését (Czibere 2014: 70-71). Más kérdés, hogy ezzel tudnak-e valamit kezdeni.

⁹¹ A pszichoszomatikus tünetek előfordulása és az egészségi állapot közt szoros összefüggés mutatkozik. A magyar tizenévesek a legkevésbé aktívak a régióban, szinte minden szabadidős tevékenység gyakorlásában elmaradnak a kelet- és közép-európai átlagtól (Török – Szekszárdi – Mayer 2011).

⁹² Ez jórészt a felgyorsult életritmus, a „pörgés” következménye, mely gyakran vezet az alvási idő lerövidüléséhez, vagy okoz elalvási nehézségeket.

2008: 97). Az ifjúságszociológiai kutatások mindemellett a céltalanság, a tartósan „státus nélkülség”, a „sehol nem levés” bizonytalan állapotát is rizikótényezőként jelenítik meg a különböző, fiatalokra jellemző deviáns magatartásformák – alkohol, drog, kóros játékszenvedély, evési zavar, testedzés-addikció, kényszeres vásárlás, munkafüggőség – tekintetében (Arnold 2011: 188).

***

A 2000-es évek hazai ifjúságszociológiai szakirodalmában a kisebb vita alakult ki az ifjúsági korszakváltás tézisééről, a posztadoleszcencia nyugati szakirodalmának hazai adaptálhatóságáról. Gábor Kálmán szerint az ifjúsági korszakváltás Magyarországon is végbement a kilencvenes évektől kezdve. E tézis egyik fő érve az oktatás expanziója, hiszen kétségtelen, hogy egyre több fiatal tanul(t) a hazai közép-, majd felsőoktatásban.⁹³ Másik érve szerint az iskolai tanulási időszakot a fogyasztás expanziója kíséri, aminek menten a társadalom középosztályosodik. Mindezek révén az ifjúság státusa megváltozik, melyet saját fogyasztói státus, önállóság és autonómia jellemez (Gábor 2006, 2009). E megközelítés számos érdekes kutatást motivált (például Gábor 2000), ugyanakkor ezeket „a »jólét« kapitalizmusok »indusztriális-posztindusztriális« átmenetének értelmezésére dolgozták ki, következésképpen egy az egyben és mechanikusan nem alkalmazhatók sem a magyar államszocialista modernizáció, sem a rendszerváltás, sem a »félperifériás« újkapitalizmus társadalmának és reprodukciós sajátosságainak a magyarázatára.” Laki László szerint „a mechanikus átvétel és alkalmazás ugyanis olyan képet fest, feltételez, sugall vagy állít a magyar társadalomról, ifjúságról, ifjúsági problémákról és reprodukcióról, mintha ezek azonosak lennének a legfejlettebb gazdaságú országok társadalmával, generációs folyamataival stb., a magyar modernizáció azonban évszázadok óta »más« pályán mozog, mint a nyugat-európai.” (Laki 2006: 203) Laki fő érve a fenti megközelítés ellen, hogy jóllehet az ifjúkori iskolázás időbeli megnyúlásával, a közép- és felsőfokú oktatás tömegessé válásával a fiatalok zöme viszonylag hosszú ideig marad diák, a diákéletmód-vizsgálatok nyomán egy erősen tagolt világ képe bontakozik ki. A hazai ifjúság önálló és gyorsan homogenizálódó társadalmi csoportként tételezését számos kutatás cáfolja, mely heterogenitás vélhetőleg tovább nehezíti a fiatalok érdekérvényesítését.

---

⁹³ A Magyar Ifjúság 2012 kutatás alapján az oktatási expanzió megtörni látszik. A fiatalok iskolai életútjára egyre inkább a széttöredezethez, sokszínűség jellemző (Nyüsti 2013).

Egy másik megközelítés – a Magyar Ifjúság 2012 kutatás eredményeire támaszkodva – a hazai fiatalokat „új csendes generációként” határozza meg: mivel az 1982-1996 között születettek többségét a konformitás, a bizonytalanság és a passzivitás jellemzi (Székely 2014).⁹⁴ Az aktivitás szándéka meglepő módon immár sem a továbbtanulási tervekben, sem a munkavállalási szándékokban nem mutatkoznak, inkább a stagnálást lehet tapasztalni. Ugyanakkor a magyar fiatalok valamivel több mint fele (52 százalék) elhagyná az országot, ha lehetősége lenne rá (Székely 2014: 21-22).⁹⁵

A fenti tanulmány a hazai ifjúság-, oktatás- és családszociológia eredményeit kísérelte meg értelmezni a későmodernitás társadalomelméleteinek segítségével. A Rényi Ágnessel és Sik Domokossal közös Modernizáció a rendszerváltozás utáni Magyarországon c. OTKA-kutatásunk során az általunk feldolgozott elméletek segítségével – a modern cselekvők és az intézményi, strukturális sajátosságok fenti ideáltípusainak felvázolva – olyan praktikus elméleti eszközt hoztunk létre, mely az ifjúságszociológia empirikus kutatásainak vizsgálati szempontjait is meghatározta (lásd a lenti táblázatot).

Eszerint az egyéni cselekvők szintjén a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodás két ideáltipikus kifutására következtettünk. Egyrészt megrajzoltuk az emancipált cselekvő ideáltípusát, akit egyszerre jellemez a stabil, szabadon formált identitás, a szerepektől való megszabadulás, a pszichikai buktatókkal való sikeres megküzdés, a reflexivitás különböző dimenzióinak kiegyensúlyozott konfigurációja, az ontológiai biztonság, a személyközi viszonyok új, szabad formáinak belakása, továbbá az egyéni és a politikai aktivitás. Másrészt, ennek ellenpontjaként a késő modernitás patológiáit kihordó cselekvőről is beszélhetünk, akit egyszerre jellemeznek az

⁹⁴ Többségükben elfogadják a szüleik életeszményét, nem akarnak különösebb változásokat. Általánosan tapasztalható körükben a bizonytalanság, gyakran céltalanok, amit maguk is problémaként érzékelnek, miközben vágnak a rendezettségre. Passzivitásuk tovább növekedett az elmúlt években, többségük életből hiányzik a civil aktivitás, apolitikusak. Szabadidejüket főként otthon, a képernyők előtt töltik, mozgásszegény életmód és stagnáló deviáns magatartások jellemzik őket. „A kérdőíves fontos tapasztalata, hogy a fiatalok az olyan kérdésekben, ahol differenciálhatták a válaszukat, jellemzően a középben elhelyezkedő megoldásokat választottak, különösen igaz ez a közélet, a fiatalok politikai értékrendjére vonatkozó kérdések esetében, ahol a megkérdezettek túlnyomó többsége a semlegesnek gondolt középértékeket preferálta. A «középre húzás» mellett különösen ezekben az esetekben jelen van a magas arányú válaszmegtágadás, illetve válaszelkerülés, a «nem tudom» kategóriák választása.” (Székely 2014: 26)

⁹⁵ A hazai elvándorlásról beszámoló legfrissebb helyzetkép (SEEMIG 2014) – fenntartva a migráció természete miatti bizonytalanságot az adatok megszerzhetőségére vonatkozóan – mintegy 350 ezer kivándorolt magyarról beszél a 1989-2012 közötti időszakban. A rendelkezésekre álló adatokból azonban nyilvánvaló, hogy elsősorban a fiatal korosztályok hagyják el az országot: 60 százalék felett van azok aránya, akik még nem múltak el 40 évesek, de a 2009 óta kivándoroltak között ez az arány 80 százalék (!). A kivándorlók között magas a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya: míg az itthoni népesség 18 százaléka rendelkezett diplomával, addig a kivándoroltaknál ez az arány 32 százalék. A felmérés szerint a kivándoroltaknak csak mintegy 10 százaléka számol konkrét hazatérési szándékkal (SEEMIG 2014). Az Ifjúság-kutatásból ugyanakkor az is kiderül, hogy a fiatalok több mint harmada tartja kizártnak a kivándorlást: leginkább a családi és baráti kötelek, és a szülőföldhöz ragaszkodás gátolja őket ebben. (A belföldi migráció tekintetében is immobilak a magyar fiatalok, lásd Ruff 2013, idézi Székely 2014: 22).

ontológiai bizonytalanságból fakadó pszichológiai problémák, a reflexivitás részleges vagy teljes hiánya, a másokhoz való kapcsolódásra való képtelenség, a fundamentalizmusokba esés regressziója, az identitászavarok, a kiilleszkedés, a marginalizáció, a devianciák, valamint a tanult tehetetlenségből fakadó passzivitás. Az empirikus cselekvők e két végpont között feszülő skálán foglalnak helyet attól függően, hogy az emancipatórikus vagy a patológikus elemek milyen mértékben határozzák meg cselekvési területet.

Az intézmények szintjén is két ideáltípusos kifutása írható le a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodásnak. Egyrészt beszélhetünk arról a lehetőségről, hogy az intézmények a megváltozott működési feltételekhez oly módon alkalmazkodnak, hogy maguk is reflektívúvá válva, figyelembe veszik a cselekvők új igényeit és keretet kínálnak a biztonság, a bizonytalanná váló normák kezelésére. Másrészt az intézmények a működési feltételek megváltozására a felügyelet és a kontroll új, a korábbiaknál totálisabb formáinak kikísérletezésével is reagál(hat)nak. Az ilyen értelemben az eldologiasítás új formáit létrehozó intézményeket a biohatalom, a szakértői pozíció hatalmi megerősítése, a felelősség cselekvőkre való áthárítása, a működés átláthatatlanságának fenntartása és levizsgáztathatlansága, valamint a kontroll technikai és információs hálózatokba való elrejtése jellemzi. Az empirikus intézmények – a cselekvőkhöz hasonlóan – e két ideáltípusos végpont között feszülő skálán foglalnak helyet attól függően, hogy az emancipatórikus vagy patológikus elemek határozzák meg cselekvési területet (Rényi–Sik–Takács 2014).

2. számú táblázat: A késő modern cselekvő és intézmény ideáltípusai

Emancipált cselekvő	kevert típusok	Patológiákkal terhelt cselekvő
stabil, szabadon formált identitás pszichés akadályokkal való sikeres megküzdés kiegyensúlyozott reflexivitás ontológiai biztonságérzet jó kapcsolatteremtési képesség a személyközi viszonyok új, szabad formáinak belakása szerepek szabad formálása egyéni és politikai aktivitás		hálózatokból való kirekesztettség, magány, marginalizáció identitászavarok megoldatlan pszichés problémák a reflexivitás részleges vagy teljes hiánya kapcsolatteremtésre való képtelenség regresszió valamely fundamentalizmusba szorongás, függőségek, devianciák tanult tehetetlenség, passzivitás önzés, mások sorsával szemben érzett közömbösség
Reflexív intézmény	kevert típusok	Eldologiasító intézmény
generatív politika esztétikai, társadalmi és morális kritika feltételeinek biztosítása technikai-információs hálózatok korlátozása átláthatóság, demokratikus kontroll működések jogi szabályozása normatív intézményes próbák		biohatalom a szakértői pozíció hatalmi megerősítése a felelősség áthárítása az egyénekre hálózati kizsákmányolás, munkavállalói flexibilitás kikényszerítése behatolás a magánéletbe (magánélet és munka határának elmosódása térben és időben) átláthatatlan, ellenőrizhetetlen működés (a kontroll elrejtése technikai és információs hálózatokba) dereguláció intézményes próbák dezorganizációja, önkényessé válása

Forrás: Rényi–Sik–Takács 2014

Az olyan kulcsproblémák, mint a sokrétű vagy többszörös szocializáció, a különböző cselekvési logikák bizonytalan alkalmazása, az identitás egyéni barkácsolásának kényszere vagy az intézmények hanyatlásából eredő szerepzavar a hazai empirikus anyagon is nyilvánvalóan bemutathatóak. Ugyanakkor a hazai (a közép-európai

posztszocialista) állapotokra jellemző anómikus értékrend – és az ebből adódó kiszolgáltatott bizonytalanság – tovább színezi a későmodernitásra általánosan jellemző egyéni és társadalmi patológiákat. A magyar fiatalokra jellemző társas cselekvések hiánya, az intim és baráti kapcsolatok jellege különösen megkönnyíti az elmagányosodás, a depresszió, a mentális patológiák kibontakozását. A munka világának hálózati kapcsolatokra épülő projektjei hazai kontextusban is elvezethetnek pl. a stresszből adódó pszichoszomatikus tünetekhez, vagy szorongáshoz és marginalizációhoz. Az intézményi bizalom megrendülése az iskola intézményét, a képzések jövőbeli sikeres hozadékába vetett hitet sem kímélte, amihez a tömegoktatás rendkívüli gyorsaságú expanziója, illetve a munkapiac viszonylag gyors telítődése is hozzájárult. Úgy tűnik, hogy az ifjúság vonatkozásában a társadalmi elvárások átalakulása a nyugati későmodern társadalomelméletekre rációfolva sem teljesítménykényszerrel, sem az autonómia kibontakozásával nem jártak együtt. Az ifjúságkutatások éppen az autonómiával ellentétes tendenciák kibontakozását mutatják, mind az értékek, mind a viselkedés terén. A mai magyar fiatalok számára például a család nem jelenti generációs feszültség, szerepzavar terepét, s nem érzékelik autonómiájuk kibontakozásának akadályaként. Az új hatalmi viszonyok, az anómikus társadalom bizonytalan közegében a(z idealizált) család (és annak értékei) jelenti a fiatalok többségének a biztos – s sokszor az egyetlen –, egyértelműen megragadható vonatkoztatási pontot.

A későmodernitás társadalomelméleti szakirodalmának segítségével összeállított modellünk alapján megállapítható, hogy a késő modernitás kihívásaihoz alkalmazkodni próbáló intézmények valószínűsített két ideáltipikus reagálása az ifjúság kontextusában is leírható. Egyrészt, mintegy folyamatában láthatunk példát arra, ahogyan bizonyos intézmények a megváltozott működési feltételekre reagálva maguk is reflektívvé vál(hat)nak. Figyelembe veszik a cselekvők új igényeit, illetve különféle eszközöket, eljárásokat próbálnak meg bevezetni mind a bizonytalanná váló normák és szakértői tudások, mind pedig az ontológiai biztonságot alapjaiban érintő identitás-konstrukció nehézségeinek kezelésére. Másrészt ennél jóval számosabb, nyilvánvalóbb és erőteljesebb az intézményeknek a felügyelet és a kontroll új, a korábbiaknál totálisabb formáinak kikísérletezésével történő reagálása a működési feltételek megváltozására.⁹⁶ A hazai ifjúságszociológiai szakirodalom – szubjektíven szelektált – áttekintésével arra törekedtem,⁹⁷ hogy képet alkossak, mennyiben határozzák meg – úgy az intézmények, mint a cselekvők – cselekvési terét a – kifejezetten a későmodern társadalmak sajátjaiként leírt – patológikus tendenciák vagy emancipatorikus lehetőségek.

⁹⁶ Mint írtuk: „az ilyen értelemben az eldologiasítás új formáit létrehozó intézményeket a biohatalom, a szakértői pozíció hatalmi megerősítése, a felelősség cselekvőkre való áthárítása, a működés átláthatatlanságának fenntartása és levizsgáztathatatlansága, valamint a kontroll technikai és információs hálózatokba való elrejtése jellemzi” (Rényi – Sik – Takács 2014).

⁹⁷ Az áttekintésnek sajnálatos hiányossága a kirekesztettek, a peremre került fiatalok perspektíváinak, élethelyzetének többnyire csak említészerű megjelenítése, melynek orvoslása további szakirodalmi elmélyülést kíván.

Irodalom

- A magyar fiatalok gazdagságra vágynek (2008): GfK-Hungária Piackutató Intézet, Budapest.
http://www.gfk.com/imperia/md/content/gfk_hungaria/pdf/press_h/press_20080116_h.pdf
- Albert Fruzsina–Dávid Beáta (1998): A barátokról. In: Társadalmi Ríport 1998. (Szerk. Kolosi et al.) TÁRKI, Budapest, 257-278.
- Albert Fruzsina–Dávid Beáta (2007): Embert barátjáról: a barátság szociológiája. Budapest, Századvég.
- Arnold Petra: A szülői háztól való leválás és a drogfogyasztás vizsgálata a fiatal felnőtt populáció körében. In: Arctalan (?) nemzedék (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 185-218.
- Balázs Éva–Kocsis Mihály–Vágó Irén (2010): Jelentés a magyar közoktatásról 2010. Budapest, OFI, 2011.
https://szoc.edu20.org/files/483588/Jelentes_2010_1004_vegleges_lmsauth_a91e_eaf619533c56d19aee7d8d0573cca3fe9650.pdf
- Balázi Ildikó et al. (2010): PISA 2009 Összefoglaló jelentés. Szövegértés tíz év távlatában. Oktatási Hivatal, Budapest. <http://www.oh.gov.hu/orszagos-nemzetkozi/pisa/pisa-2009-meres>
- Balázi Ildikó et al. (2013): *PISA 2012 Összefoglaló jelentés*. Oktatási Hivatal, Budapest. http://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatasi/nemzetkozi_meresek/pisa/pisa2012_osszefoglalo_jelentes.pdf
- Balogh Piroska (2006): Házasság és életminőség: házasság, házassági stressz, válás. In: A magyar népesség életminősége az ezredfordulón (szerk. Kopp Mária–Kovács Mónika). Budapest, Semmelweis Kiadó, 232-244.
- Bauer Béla – Déri András (2011): Hálózathoz kötődve – a fiatalok online hálói. In: Arctalan (?) nemzedék (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 283-293.
- Bauer Béla (2011): A kulturális szemlélet spiráljai a magyar fiatalok kulturális és szabadidős szokásainak különbözőségei az ezredfordulón. In: Arctalan (?) nemzedék (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 221-248.
- Blaskó Zsuzsa (2005): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. Demográfia, 48, 2–3, 159–186
- Bodó Barna (2009): Szórvány és nyelvhatár. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Bodó Barna (2013): Kisebbségi magyar fiatalok identitásváltozata. In: MOZAIK2011–Magyar fiatalok a kárpát-medencében. Kutatási jelentés (szerk. Szabó Andrea–Bauer Béla–Pillók Péter), Szeged, Belvedere Meridionale–Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet, 199-247.
- Boltanski, Luc (2008): Mi az, ami van? A gyakorlat, a megerősítés és a kritika mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. In: Replika, 62. 57-85.

- Boltanski, Luc–Chiapello, Eve (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris, Gallimard.
- Böcskei Balázs (2010): Vissza a jövőbe? Szorongó ifjúság, radikális politikai szubkultúra és elismerés a jelenkori Magyarországon. *Egyenlítő*, 8, 20–24. Budapest, Napvilág, 156–171.
- Czibere Ibolya (2014): Települési és regionális egyenlőtlenségek a 18-29 éves ifjúsági korosztály körében: munkaerőpiac – jövőtervezés – érvényesülés. In: Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012*. ISZT Alapítvány - Kutatópont, Budapest
- Csákó Mihály (2004): Ifjúság és politika, *Educatio*, 4 (Politikai szocializáció c. szám), 535-550.
- Csákó Mihály (2009): Demokráciára nevelés az iskolában, in: *Látás-viszonyok*, szerk. Somlai P, Surányi B, Tardos R, Vásárhelyi M. Pallas, Budapest, 155-188.
- Csákó Mihály (2011): Állampolgárokat nevel-e az iskola? In: *Arctalan (?) nemzedék* (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 101-114.
- Csákó Mihály–Murányi István–Sik Domonkos–Szabó Ildikó (2010): A családi politikai szocializációról. *Társadalomkutatás*, 28, 4, 419-446.
- Csepeli György (2006): *Szociálpszichológia*. Osiris, Budapest.
- Csepeli György (2007): A kelet-európai kisállamok új nyomorúsága. *Mozgó világ*, 33, 6, 23-26.
- Csepeli György–Murányi István–Prazsák Gergely (2011): *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*, Budapest, Apeiron Kiadó.
- Csurgó Bernadett–Kristóf Luca (2012): Csak papír? Családi állapot és értékrend? In: *Közösségi viszonyulásaink* (szerk. Messing Vera–Ságvári Bence). Budapest, MTA TK SZKI, 30-53.
- Dávid Beáta (2004): Érzéki csalódások. Fiatalok és szüleik a szerelemről és partnerkapcsolatokról. *Fordulópont* 6, 4, 12-24.
- Demetrovics Zsolt–Paksi Borbála–Düll Andrea (2010): *Pláza, ifjúság, életmód–egészségügyi vizsgálatok a fiatalok körében*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Dubet, François (2002): *Le Déclin de l'institution*. Párizs, Seuil.
- Dubet, François (2012): Az egyén dialogikus felfogása felé: az egyén mint szociológiai problémákat felvető és megoldó gépezet. *Replika*, 79, 67-76.
- Dupcsik Csaba–Tóth Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 51, 4, 307–328.
- Ehrenberg, Alain (1995): *L'Individu incertain*. Párizs, Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, Alain (1998): *La Fatigue d'être soi-dépression et société*. Párizs, Odile Jacob.
- Elekes Zsuzsanna (2009): *Egy változó kor változó ifjúsága. Fiatalok alkohol- és egyéb drogfogyasztása Magyarországon*. ESPAD 2007 Szakmai Forrás Sorozat. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
<http://www.tarki.hu:8080/drogkutatas/tanulmanytar/elekes-zsuzsanna-egy-valtozo-kor-valtozo-ifjusaga-fiatalok-alkohol-es-egyeb-drofgogyasztasa-magyarorszagon-espada-2007>

- Elekes Zsuzsanna–Paksi Borbála (2003): A középiskolások drogfogyasztása 2003-ban Budapesten. *Addiktológia*, 3–4.
- Erőss Gábor (2008): Különbség és szórás. Kategorizációs és szelekciós finommechanizmusok az oktatásban: SNI-k, lóköttők és társaik. In: *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. Budapest, L'Harmattan, 158-205.
- Estók Éva (2005): A jó (értelmiségi) anya. In: *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon* (szerk. Palasik Márta – Sípos Balázs). Budapest, Napvilág Kiadó, 150–156.
- Fábian Zoltán (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Fábr István (2008): A felsőfokú reálképzés tényei és tétjei. *Felsőoktatási Műhely*, 4, Reál(is) továbbtanulás
- Fábr István (2010): A hazai felsőoktatási jelentkezések fontosabb összefüggései. In: *Felsőoktatási Műhely füzetek I.*, 9–28.
- Fassin, Didier (2010): *La raison humanitaire. Un histoire morale du temps présent*, Paris, Éditions de l'EHESS –Le Seuil/Gallimard).
- Fassin, Didier (2014): A kiállított test. Esszé a törvénytelenység morális ökonómiájáról (Ford. Szabó László, megjelenés előtt). *Le corps exposé. Essai d'économie morale de l'illégitimité*. In: Fassin, Didier – Memmi, Dominique 2004: *Le gouvernement des corps*. Paris, EHESS, 237–266.
- Fehérvári Anikó–Mártonfi György–Török Balázs (2008): Szakképzés és lemorzsolódás. Nemzetközi összehasonlítás. In: *Szakképzés és lemorzsolódás. Kutatás közben* 283. (Szerk. Fehérvári Anikó) Budapest, OFI, 9-132.
- Félix Anikó–Gregor Anikó (2014): Kell egy csapat? A Jobbik és fiatal támogatóinak vizsgálata, különös tekintettel a társadalmi nemekre. In: *Másodkézből. Magyar Ifjúság 2012* (szerk. Székely Levente), Budapest, Kutatópont, 263-290.
- Földházi Erzsébet (2009): Válás. In: *Demográfiai portré 2009* (szerk. Monostori Judit – Őri Péter – S. Molnár Edit – Spéder Zsolt), Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 19-29.
- Frey Mária (2009): Nők és férfiak a munkaerőpiacon–a Lisszaboni Növekedési és Foglalkoztatási Stratégia céljainak tükrében. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. TÁRKI-SzMM
- Fülöp Márta (2009): Az együttműködő versengő állampolgár nevelése: osztálytermi megfigyelések. *Iskolakultúra*, 3-4, 41-59.
- Füstös László – Szabados Tímea (1998): Gyermeknevelési elvek változásai a magyar társadalomban (1982–1997). In: *Szociológia – emberközeli*. Losonczy Ágnes köszöntése (szerk.: Hanák Katalin és Neményi Mária). Új Mandátum, Budapest, 247–277.
- Füstös László – Szalma Ivett (2011): *Értékváltozás vagy értékválság? Folytonosság vagy szakadás? (Változó értékrendszer 2011/1, szerk.)* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézete Társadalomtudományi Elemzések Akadémiai Műhelye
- Gábor Kálmán (2000): *A középosztály szigete*. Szeged, Belvedere.

- Gábor Kálmán (2006): Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás. In: Ifjúságszociológia, szemelvények (szerk. Gábor Kálmán–Jancsák Csaba), Szeged, Belvedere.
- Gábor Kálmán (2009): Ifjúsági korszakváltás (tézisek). Új ifjúsági szemle, 4, 61-82.
- Gábor Kálmán–Szemerszki Marianna (2006): Sziget Fesztivál 2005. Az új fiatal középosztály és az
- Gazsó Tibor: Munkaerő-piaci helyzetkép. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk.: Székely Levente), Kutatópont, 127-150.
- Gervai Judit (1995): A nemek közötti biológiai és pszichológiai különbségek. Irányuk, nagyságuk, eredetük, funkcióik. In: Nőtudomány–Info és Társadalomtudomány, 32, 13-24.
- Giczi Johanna–Sik Endre (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009 (szerk. Tóth I. György). Budapest, TÁRKI, 65–84.
- Giddens, Anthony (1990): The Consequences of Modernity. Cambridge, Polity.
- Giddens, Anthony (1991): Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge, Polity.
- Giddens, Anthony (1992): The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies. Cambridge, Polity.
- Giddens, Anthony (2006): Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest.
- Giddens, Anthony (2013a): Élet a poszttradicionális társadalmakban. Replika, 82, 55-96.
- Giddens, Anthony (2013b): A késő modernitás korvonalai. Replika, 82, 113-130.
- Grajczár István–Tóth András (2011): Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In: Új képlet. Választások Magyarországon 2010 (szerk. Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert, Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 57-92; <http://www.valasztaskutatas.hu/kiadvanyok/uj-keplet/grajczar-istvan-2013-toth-andras-valsag-radikalizalodas-es-az-ujjaszuletes-igerete-a-jobbik-utja-a-parlamentbe>
- Gyermekek tévénézési szokásai és ünnepi tévézés (2008): ORTT. Az elemzés az ORTT és az AGB Nielsen Médiautató Kft. adatai alapján készült. http://www.mediatanacs.hu/uploads/9/12/1229967523kampany_200812_hatteranyag.pdf
- Hajdu Gábor – Sáska Géza (2009): Iskolai veszélyek. Az oktatási jogok biztosának vizsgálata. Az Oktatási Jogok Biztosának Hivatala, Budapest. http://www.oktbiztos.hu/ugyek/iskolai_agresszio_jelentes.pdf
- Harcza István (2014): Családi kohézió: a szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában: a gyermekes családokban élők időfelhasználása. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Hárs Ágnes (2013): Az atipikus foglalkoztatási formák jellemzői és trendjei a kilencvenes és a kétezres években. Közgazdasági szemle, 9, 2, 224–250.
- Herczog Mária (2008): Ifjúság, bűnözés, devianciák. Új Ifjúsági Szemle, nyár–ősz, 97-106.

- Hervainé Szabó Gyöngyvér (2009): A globalizáció és az ifjúsági bandák kapcsolata. In: Bábosik István–Torgyik Judit (szerk.): *Az iskola szocializációs funkciói* (szerk. Bábosik István–Torgyik Judit), Eötvös Kiadó, Budapest.
- Hollós Marida–Laura Bernardi (2009): Gyermekvállalás bizonytalan időkben magyarországi fiatal párok beszámolóinak alapján. *Demográfia*, 1, 5–31.
http://www.tarsadalomkutatás.hu/kkk.php?TPUBL-A-945/publikaciok/tpubl_a_945.pdf
- Jancsák Csaba–Polgár Zsuzsanna (2010): Középiskolások továbbtanulási motivációi és jövő orientációi. *Új Ifjúsági Szemle*, 28, őszi, 27-34.
- Kabai Imre (2006): Társadalmi rétegződés és életesemények: a magyar fiatalok a posztindusztriális korszakban, Budapest, ÚMK.
- Kabai Imre (2007): A magyar egyetemisták és főiskolások életútja, élettervei 2004-ben. In: *Új ifjúság: szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről* (szerk. Somlai Péter), Budapest, Napvilág, 111-153.
- Kacsuk Zoltán (2004): *Fiatalok a felnőtté válás küszöbén*. Budapest, KSH.
- Kacsuk Zoltán (2005): Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek. A (látványos) ifjúsági (szub)kultúrák brit kutatásának legújabb hulláma. *Replika*, 53, 91-110.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (2006): *Intézménymimika 2. Új Mandátum* Könyvkiadó, Budapest.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (2012): Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékkutatás eredményeihez. In: *Közösségi viszonyulásaink* (szerk. Messing Vera – Ságvári Bence). Budapest, MTA TK SZKI, 102-126.
- Kapitány Balázs (2012): 'Látogató párkapcsolatok' Magyarországon. *Szociológiai szemle*, 1, 4-29.
- Karácsony Gergely–Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, 19,1, 31-63.
- Kaufmann, Jean-Claude (2001): *Ego. Pour une sociologie de l'individu. Une autre vision de l'homme et de la construction du sujet*. Párizs, Nathan.
- Keller Tamás (2009): Magyarország helye a világ értéktérképén. TÁRKI, Budapest.
http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf
- Keller Tamás (2010): Magyarország a világ értéktérképén. In: *Társadalmi riport 2010*. (szerk. Kolosi Tamás–Tóth István György), TÁRKI, Budapest.
- Keller Tamás–Sik Endre (2009): A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata. In: *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés – Gazdasági attitűdök* (szerk. Tóth István György). TÁRKI, Budapest, 167-180.
- Kende Anna (2005): „Én nem akarom elkülöníteni semmi szín alatt”. Fókuszcsoporthoz vizsgálat az iskolai elhelyezésben érintett szakemberek és szülők körében, *Iskolakultúra*, 3, 83-95.
- Kende Anna (2008a): Konfliktusos kapcsolatok, Nevelési tanácsadók, szakértői bizottságok, szülők és gyerekek. *Educatio* 3, 346–355.
- Kende Anna (2008b): A rugalmas beiskolázás szerepe az oktatási szakadék elmélyülésében. Pszichológiai és szociológiai érvek egy oktatáspolitikai intézkedés kapcsán. In: *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. Budapest, L'Harmattan, 105-134.

- Kerezsi Klára et al. (2008): Látens fiatalkori devianciák. ISRD-2 nemzetközi összehasonlító vizsgálat magyar blokkja. Kutatási beszámoló. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Kriminológiai Tanszéke, Országos Kriminológiai Intézet. http://real.mtak.hu/2056/1/60981_ZJ1.pdf
- Kern Tamás–Szabó Andrea (2011): A politikai közéleti részvétel alakulása, 2006–2010. In: Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.): Részvétel, képviselet, politikai változás. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 17-56. <http://www.választáskutatas.hu>.
- Kertesi Gábor–Köllő János (2006): Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke, *Közgazdasági Szemle*, 3, 201–225.
- Király Gábor–Paksi Veronika (2012): Bizonytalanság a munka és a magánélet egyes területein. In: *Közösségi viszonyulásaink. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban.* (Szerk. Ságvári Bence – Messing Vera) ESS-tanulmányok, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Kiss István (2007): A pályaaorientációs tanácsadás tapasztalatai a felsőoktatási rendszerbe készülő diákok számára. In: *Felsőoktatásban tanuló fiatalok problémái, útkeresése, pályafejlődése a 21. század kezdetén Magyarországon* (szerk. Puskás-Vajda Zsuzsa), Budapest, FETA Könyvek 2, 187-205.
- Kitta Gergely (2013): Médiahasználat a magyar ifjúság körében. In: *Magyar Ifjúság 2012* (szerk.: Székely Levente), Kutatópont, 250-281.
- Kohli, Martin (1990): Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok* (szerk. Gellériné Lázár Márta). Budapest, Akadémiai Kiadó, 175–212.
- Koncz Katalin (2005): Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán. In: *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon* (szerk. Palasik Mária–Sipos Tamás). Napvilág, Budapest, 57-77.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád (2008): Kik boldogok a mai magyar társadalomban? Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008: Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban.* Budapest, Semmelweis Kiadó, 25-42
- Kovács Éva–Kriza Borbála–Vajda Júlia (2002): Fiatalok és a jobboldali radikalizmus. MIÉP-es élettörténetek. In: *Gyűlölet és politika* (szerk. Csepeli György–Örkény Antal). Budapest, Minoritás Alapítvány–Kisebbségkutató Intézet, 339–363.
- Kovács Mónika: (2007): Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. In *Educatio*, tavasz, 99-114.
- Kőműves Ágnes (2008): Serdülőkorú fiatalok egészsége és életmódja. *Család, gyermek, ifjúság*, 5. sz.
- Kriza Bori – Wizner Balázs (2007): *Dübörög a nemzeti rock.* Dokumentumfilm.
- Kurkó Éva (2008): A reál továbbtanulásra ösztönző technikák. *Felsőoktatási Műhely*, 4, Reál(is)továbbtanulás
- Lahire, Bernard (1998): *L’Homme pluriel: les ressorts de l’action.* Párizs, Nathan.
- Lahire, Bernard (2012): A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika*, 79, 45-66.

- Laki László (2006): Az ifjúság a magyar társadalomban. In: Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon (szerk. Kovách Imre), Napvilág, 2006, 177-206.
- Laki László (2011): Fiatalkor a munkaerőpiacon. In: Arctalan (?) nemzedék (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 115-130.
- Laky Teréz (1998): Változó fogalmak a munka változó világában. Közgazdasági Szemle, 2, 123–136.
- Lannert Judit (2008): Iskolázottság, iskolarendszer és oktatáspolitikai. Társadalmi Riport, 324-343.
- Lannert Judit (2014): TÁRKI-közvéleménykutatás az oktatás területén a lakosság és a pedagógusok körében (A 2012 decemberében végzett adatfelvétel elemzése) http://www.hazaeshaladas.hu/ftp/oktatas_kutatas_lj_tarki_kozvelemeny-kutatasok.pdf
- Lisznyai Sándor (2007): Depressziós tünetek egyetemisták körében. A tünetintegráció és segítő kapcsolati attitűdök. PhD disszertáció. ELTE BTK
- Máder Miklós Péter (2009): A szülőktől való elszakadási dimenziók mentén létrejött alcsoportok. Új Ifjúsági Szemle, 2009, tél, 109-114.
- Máder Miklós Péter (2011): Elfogyott a fehérgallér. In: Arctalan (?) nemzedék (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 131-142.
- Makay Zsuzsanna (2013): Párkapcsolati magatartás és családalapítás a fiatalok körében. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente). Budapest. Kutatópont. 53-89.
- Marián Béla (1997): Mérlegen a középiskola. Új Pedagógiai Szemle, 4, 43-55.
- Mártonfi György (2008): A lemorzsolódás problémája a magyar szakképzésben és szakképzés-politikában. In: Szakképzés és lemorzsolódás. Kutatás közben 283. (Szerk. Fehérvári Anikó) Budapest, OFI, 134-164.
- Martuccelli, Danilo (2010): La société singulariste. Párizs, Armand Colin.
- Martuccelli, Danilo (2011): A szingularista társadalom. (ELTE TáTK, egyetemi jegyzet. Fordította Takács Erzsébet)
- Martuccelli, Danilo (2012): Elemzések és gondolatok az Individuumszociológiákról : Interjú Danilo Martuccellivel. Készítette, Szépe András, Replika, 79, 23-44.
- Mayer József (2009): Pedagógusok a szakképzésben II. Szakképzési Szemle, 2, 1-12.
- Mayer József–Nádori Judit–Vígh Sára (2009): Kis könyv a felelősségről. Adalékok az iskolai agresszió természetrajzához. Mérei Ferenc Fővárosi Pedagógiai és Pályaválasztási Tanácsadó Intézet, Budapest. <http://www.fovpi.hu/kiadvanyok/konyvek/kiskonyv.html>
- Medgyesi Márton–Róbert Péter (2000): A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In: Társadalmi riport. 591-616.
- Medgyesi Márton–Róbert Péter (2002): A munka-attitűdök időbeli változása 1989-1997 között. Budapest, TÁRKI, 1998.
- Memmi, Dominique (2012): Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán. Replika, 79, 77–90.

- Murányi István (2010): Tizenévesek előítéletessége és demokráciához való viszonya. Új Ifjúsági Szemle, 7, 1, 49-58.
- Nagy Ádám (2010a): A harmadlagos szocializációs közeg és az ifjúságügy mint önálló terület elméleti alapjai. Budapest, Excenter Kutatóközpont. <http://www.ofi.hu/tudastar/uj-pedagogiai-szemle-110615/nagy-adam-harmadlagos>
- Nagy Ádám (2010b): Az ifjúságügy és a harmadlagos szocializációs közeg. Új Ifjúsági Szemle, 27, 2, 11-37.
- Nagy Ádám (2011): A harmadlagos szocializációs közeg és az ifjúságügy mint önálló terület elméleti alapjai. <http://www.ofi.hu/tudastar/uj-pedagogiai-szemle-110615/nagy-adam-harmadlagos>
- Nagy Ádám (2013): Az ifjúsági korosztályok meghatározásának egyéni életúton alapuló paradigmája. In: Magyar Ifjúság 2012, (szerk. Székely Levente), Kutatópont, 38-52.
- Nagy Ádám (2013): Szabadidős tervek és tevékenységek. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente). Budapest, Kutatópont. 211-228.
- Nagy Ádám–Trencsényi László (2012): Szocializációs közegek a változó társadalomban–A nevelés esélyei: család, iskola, szabadidő, média. Ifjúság szakmai Társaság Alapítvány, Budapest.
- Nagy Mária (2009): Tanári kompetenciák és a hátrányos helyzetű tanulók nevelése. In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Eger, 36. sz. http://nevtud.ektf.hu/files/publikaciok/aapa_nm.pdf
- Nagy Mária (2010): Teher-e a pedagógusmunka? Intézményvezetői interjúk tanulságai. TÁRKI-Tudok Zrt. http://www.tarki-tudok.hu/file/Pedteher/igazgatoi_interjuk_elemzese.pdf
- Nyeste Gábor (2003): A magyar információs társadalom időmérlege. In: Információs technológiák és digitális szakadék (szerk. Lengyel György), 67-88.
- Nyüsti Szilvia (2012): Jelentkezni vagy nem jelentkezni. A felsőfokú továbbtanulás során észlelt önkirekesztés és annak háttere, Felsőoktatási Műhely 4, 85-100.
- Nyüsti Szilvia (2013): Oktatási helyzetkép. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente). Budapest. Kutatópont. 90-126.
- Oross Dániel (2013): Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente). Budapest, Kutatópont. 283-315.
- Paksi Veronika–Szalma Ivett (2009): Mikor vállalunk gyermeket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. Demográfia, 3, 92-115.
- Paku Áron (2010): Középiskolás fiatalok időképe. Új Pedagógiai Szemle, 3-4. http://www.epa.hu/00000/00035/00140/pdf/EPA00035_upsz__2010_3-4_028-038.pdf
- Pataki Gyöngyvér (2012): Magány és társas élet a Debreceni Egyetem kollégiumaiban. In: Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok I. (szerk. Dusa Ágnes Réka–Kovács Klára–Márkus Zsuzsanna–Nyüsti Szilvia–Sörös Anett), Debreceni Egyetemi Kiadó, 37-56.

- Pikó Bettina (1999): Pszichoszomatikus tünetek és a szubjektív egészségértékelés epidemiológiája középiskolások körében. *Orvosi Hetilap*, 23, 1297–1304.
- Pikó Bettina–Barabás Katalin–Boda Krisztina (1995): Pszichoszomatikus tünetek epidemiológiája és hatása az egészségi állapot önértékelésére egyetemi hallgatók körében. *Orvosi Hetilap*, 31,1667–1671.
- Pongrácz Tiborné (2002): A család és a munka szerepe a nők életében. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001* (szerk. Nagy Ildikó - Pongrácz Tiborné). Budapest, Társi–SZMM, 30-45.
- Pongrácz Tiborné (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2004* (szerk. Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György), Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–86.
- Pongrácz Tiborné–Murinkó Livia (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009* (szerk. Nagy Ildikó - Pongrácz Tiborné). Budapest, Társi–SZMM, 95-116.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit (2011): A nemi szerepmegosztásról, a családi élet és a munka összhangjáról alkotott vélemények változása 2000 és 2009 között. In: *A családi értékek és a demográfiai magatartás előrejelzése* (szerk. Pongrácz Tiborné). Budapest, KSH, Kutatási jelentések 91, 95-112.
- Pusztai Gabriella (2009): A társadalmi tőke és az iskola. Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra. Budapest, Új Mandátum.
- Pusztai Gabriella (2010): Kollegiális kezek a felsőoktatásban. Az értelmező közösség hatása a hallgatói pályafutásra. Akadémiai doktori értekezés. http://real-d.mtak.hu/455/4/dc_43_10_doktori_mu-1.pdf
- Rényi, Ágnes – Sik, Domonkos – Takács Erzsébet (2014): A társadalmi integráció esélyei és patológiái: elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához (Szociológiai Szemle, kézirat, megjelenés előtt).
- Réti Mónika (2011): Felfedezettő tanulás. Új utakon a természettudomány-tanítás megújítása felé. *Magyar Tudomány*, 2011, 9 1132-1139. <http://www.matud.iif.hu/2011/09/12.htm>
- Róbert Péter – Bukodi Erzsébet (2005): The effect of the globalization process on the transition to adulthood in Hungary. In: Hans-Peter Blossfeld, Erik Klijzing, Melinda Mills and Karin Kurz (eds.): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. Routledge, London, New York, 2005. 177-213.
- Róbert Péter (2000): Bővülő felsőoktatás? Ki jut be? *Educatio*, 1, 79–94.
- Róbert Péter (2002): Átmenet az iskolából a munkaerőpiacra. In: *Társadalmi riport 2012*, 220-231.
- Róbert Péter (2010): Öt évvel végzés után: diplomás pályakezdet nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*, 472-490, Társi.
- Róna Dániel–Sörös Anett (2012): A kuruc.info nemzedék. Miért népszerű a Jobbik a fiatalok között? In: *Racionálisan lázadó hallgatók 2012. Apátia-radikalizmus-*

- posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I. (szerk. Szabó Andrea), Szeged, Belvedere, 113-156, http://aktivfiatalok.hu/wp-content/uploads/2013/06/Racionaliasn-lazado-hallgatok_-BCE-Belvedere.pdf
- Ruff Tamás (2013): Ifjúsági mobilitás: hajlandóság, lehetőségek és tervek. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente). Budapest, Kutatópont. 152-178.
- Sági Matild–Varga Júlia (2010): Pedagógusok. In.: Jelentés a magyar közoktatásról. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest. <http://www.ofi.hu/kiadvanyaink/jelentes-2010/18-pedagogusok>
- Sági, Matild (2012): Pályakezdő diplomások munkába állási stratégiái, In: Garai Orsolya–Veroszta Zsuzsanna (szerk.): Frissdiplomások 2011, Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Felsőoktatási Osztály, 111–141.
- Ságvári Bence (2008): Az IT-generáció. Technológia a mindennapokban: kommunikáció, játék és alkotás. Új ifjúsági szemle, 4, 47-56.
- Ságvári Bence (2012): Az átmenetek kora? A magyar fiatalok társadalomképéről. In: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon: tanulmányok (Szerk. Kovách Imre–Dupcsik Csaba), Argumentum, 63-82.
- Schadt Mária (2005): A „házi tücsöktől” a dolgozó nőig. Az individualizációs folyamatok hatása a családi szerepekre. In: Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.
- SEEMIG (2014): „Helyzetkép a magyarországi elvándorlásról” A SEEMIG – Managing Migration in South East Europe transznacionális együttműködési projekt sajtóanyaga, Központi Statisztikai Hivatal, 2014. október 15. http://www.ksh.hu/docs/szolgáltatások/sajtoszoba/seemig_sajto_reszletes.pdf
- Sik, Domonkos (2013a): Sik Domonkos Giddens modernizációelmélete. Intézményi átalakulás és politikai praxis. Replika, 82, 97-112.
- Sik, Domonkos (2013b): Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. Replika, 82, 131-144.
- Simonyi Ágnes (1996): A munka, változó értékek, régi és új formák. In: Rejtőzködő jelen (szerk. Tausz Katalin–Várnai Györgyi). Budapest, HRSzE, 295–348.
- Singly, François de (2006): Adonassants. Paris, Armand Collin.
- Somlai Péter (2007): A posztadoleszcensek kora. Bevezetés. In: Új ifjúság: szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről (szerk. Somlai Péter), Budapest, Napvilág, 9-43.
- Somlai Péter (2013): Család 2.0: együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig, Budapest, Napvilág.
- Spéder Zsolt (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2010 (szerk. Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné), Budapest: TÁRKI–Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 207-228.
- Spéder Zsolt (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011 (szerk. Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné), Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 207-228.

- Spéder Zsolt–Paksi Borbála–Elekes Zsuzsanna (1998): Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk): Társadalmi Riport. TÁRKI, Budapest. 490-513.
- Susánszky Éva (2011): Ifjúság és egészség = Egészséges ifjúság? In: Arctalan (?) nemzedék (szerk. Bauer Béla–Szabó Andrea). Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 143-158.
- Susánszky Éva–Szántó Zsuzsanna (2002): Az egészségi állapot szempontjából veszélyeztetett fiatalok demográfiai és társadalmi jellemzői. In: Ifjúság2000. Tanulmányok I. (Szerk. Szabó Andrea–Bauer Béla–Laki László). Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 154–165.
- Szabó Andrea–Bauer Béla (2009): Ifjúság 2008. Gyorsjelentés. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest. www.szmi.hu/download.php?file_id=419
- Szabó Ildikó (1999): Iskola és társadalom. Közoktatással kapcsolatos társadalmi elvárások Magyarországon. Új Pedagógiai Szemle, 9. 27–42.
- Szabó Ildikó (2004): Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio*, 4, 551-566.
- Szabó Ildikó (2009): Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867-2006. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Ildikó (2010): Nemzeti identitás és politikai szocializáció. Új Ifjúsági Szemle, 8, 1, 75-98, http://www.uisz.hu/archivum/uisz_26_szabo.pdf
- Szabó Katalin (2005): A hagyományos értékrendszer alakulása a mai magyar fiatalság körében. In: Az ifjúság helyzete és jövőképe, adalékok az ifjúság szociológiai elemzéséhez. Comenius Bt., Pécs.
- Szapu Magda (2002): A zűrkorszak gyermekei: mai ifjúsági csoportkultúrák. Budapest, Századvég.
- Székely et al. (2012): Fiatalok és a korrupció Magyarországon. Budapest, Transparency International Magyarország. http://www.transparency.hu/uploads/docs/Fiatalok_es_a_korrupcio_Magyarorszag.pdf
- Székely Levente (2008): Fogyasztás, gazdasági helyzet, kultúra, média, infokommunikáció. Új Ifjúsági Szemle, 19-20, 67-74.
- Székely Levente (2014): Az új csendes generáció. In: Másodkézből. Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente), Budapest, Kutatópont, 9-28.
- Szél Bernadett (2010): A párkapcsolati összetartást segítő minták elemzése. Doktori értekezés. http://phd.lib.unicorvinus.hu/541/1/szel_bernadett.pdf
- Takács Erzsébet (2007): A kapitalizmus új szellem. *Szociológiai Szemle* 3–4, 266–274.
- Takács Erzsébet (2012): „Individuumszociológiák”. *Modernitás-megközelítések a francia szociológiában*. Replika, 79, 7-21.
- Takács Erzsébet (2013): A francia családszociológia és a későmodernitás identitás-diskurzusa. *Socio.hu*, 3, 45-57.
- Takács Erzsébet (2014): Szenvedő testek–humanitárius cselekedetek, 2000, 2014, szeptember, 46-51.
- Takács Erzsébet–Vicsek Lilla–Pál Judit (2013): Lányok útja a műszaki diplomáig–Középiskolai és felsőoktatási esélyek és nemi különbségek a műszaki pályaválasztás

- területén. In: Szekeres Valéria–Krolify Vélemény-és Szervezetkutató Intézet (szerk.) „Ti ezt tényleg komolyan gondoltátok?": Nők és a műszaki felsőoktatás. Budapest, Óbudai Egyetem.
- Tóth István György (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Budapest, Társadalmi és Társadalmi Kutató Intézet.
- Tóth István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének.. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport 2010. Budapest, TÁRKI, 254–287.
- Tóth Olga (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. Szociológiai Szemle 1: 71-86.
- Tóth Olga (1999): Erőszak a családban. TÁRKI Társadalompolitikai tanulmányok 12. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a396.pdf>
- Tóth Olga (2001): Értékátadási problémák a családban. *Educatio*, 10, 3, 449-460.
- Tóth Olga (2007a): F fiatalok párkapcsolatai történelmi háttérrel. In: Új ifjúság: szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről (szerk. Somlai Péter), Budapest, Napvilág, 81-109.
- Tóth Olga (2007b): Nőnek lenni – társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében. *Magyar Tudomány*, 12, 1590. <http://www.matud.iif.hu/07dec/13.html>
- Törőcsik Mária (2006): Fogasztói magatartástrendek. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Török Balázs (2008): A tanulási életút támogatásának lehetőségei. In Györgyi Zoltán (szerk.): Az integráció érdekében. Kutatás közben. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
- Török Balázs–Szekszárdi Júlia–Mayer József (2010): Magyar iskola-klima vizsgálatok: Az iskolák belső világa. In: Jelentés a magyar közoktatásról 2010 (Szerk. Balázs Éva–Kocsis Mihály–Vágó Irén). <http://www.ofi.hu/kiadvanyaink/jelentes-2010/17-belso>
- Török Emőke (2006): Túlléphetünk-e a bér munka társadalmán? *Szociológiai Szemle*, 2, 111–130.
- Új ifjúság: szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről (szerk. Somlai Péter), Budapest, Napvilág.
- Utasi Ágnes (1990): Baráti kapcsolatok. In: Társadalmi riport 1990. (Szerk: Andorka et al.) TÁRKI, Budapest, 475-487.
- Utasi Ágnes (2000): Az egyetemisták emocionális kapcsolatai. In.: Utasi Ágnes: Középosztály-kapcsolatok. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 97-114.
- Utasi Ágnes (2003): Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In: Spéder Zs.(szerk.): Család és népesség–itthon és Európában. KSH Népességtudományi Intézet – Századvég Kiadó, Budapest, 231–253.
- Utasi Ágnes (2004a): Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

- Utasi Ágnes (2004b): A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. Századvég, 24, 3-25.
<http://www.c3.hu/scripta/szazadvég/24/utasi.htm>
- Utasi Ágnes (2008): Éltető kapcsolatok. Budapest, Új Mandátum.
- Utasi Ágnes (2011): Szubjektív feszültség és munkastressz a házasság életében. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011 (szerk. Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné). Budapest, TÁRKI–Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 243-264. p.
- Vaskovics László (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. Szociológiai Szemle, 10, 4, 3-20.
- World Values Survey: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>